

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Fil. lic. *Kerstin G:son Berg*, Stockholm: Med
hoppet som ankare 1
With hope as the anchor 24

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Fil. lic. *Torsten Karlson*, Hässleholm: Prov-
ringning av kyrkklockor 26
Probeläuten von Kirchenglocken 32
Fil. kand. *Gunnel Hedberg*, Göteborg: Bår-
provning 33

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Bibliotekarien fil. dr *Anders Hedvall*, Stock-
holm: Vår nya Svecia antiqua fullbordad 37

- Göran Lindahl: Magnus Gabriel De la Gar-
die, hans gods och hans folk. Anmäld av
docent *Sten Åke Nilsson*, Lund 00
Hermann Bausinger & Wolfgang Brückner
(utg.): Kontinuität? Anmäld av professor
Sigfrid Svensson, Lund 43
Konrad Strauss: Keramik in Alt-Livland (Est-
land-Lettland). Anmäld av fil. lic. *Karin
Andersson*, Lund 45
A. S. Hvidbergskår: Kvaksalvere og folkeme-
disin på Agder. Anmäld av fil. kand. *Elisa-
beth Lundin*, Lund 46

KORTA BOKNOTISER

- Ivar Schnell: Wäg-Wisare genom Söderman-
land 48
Helge Klint: Militärhistorie 48

RIG · ÅRGÅNG 54 · HÄFTE 1

1971

Föreningen för svensk kulturbhistoria

Ordförande: Presidenten *Sture Petré*n

Sekreterare: Fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION:

Professor *Gösta Berg*

Fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folkklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 15 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Boktryckeri AB Thule, Stockholm 1971

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Med hoppet som ankare

En redaresläkt i Roslagen under 1800-talet

Av Kerstin G:son Berg

Byarna utmed Ålands hav är inte många. När havet därute jäser som bäst dånar det dag och natt, och kölden och fukten driver in över land. Då är det bäst om byn ligger i skydd inne vid en vik eller ett sund. Arholma by ligger vid ett sund, Simpнас vid en vik, Öster Edsvik och Finala vid nu torrlagda vikar och Utanå vid en vik. Detta är i Björkö-Arholma med dess mera splitttrade östra kust, i Vaddö finns nästan ingen gammal bebyggelse utmed den raka kustremsan åt öster. Att det måste vara ett sjöfarande folk som slagit sig ned här och som stannat här, var under 1800-talet lika självklart som välbekant. Men numera, när ett halvsekel har förflutit sedan de sista stora fartygen seglade bort från vinterlaget i Vätös vikar, uppkommer frågorna: vad för slags sjöfart kunde de bedriva här ute mot öppna havet mitt emellan Stockholm och Gävle, och hur kändes det att vara sjöfarande till vardags? Genom en serie snarare olyckliga än lyckliga omständigheter har en släkt från Finala by på Björkö efterlämnat en rad dokument, som ger några glimtar av hur svaren på frågorna kan gestalta sig.

Finala by ligger på nordöstra Björkö och nuvarande Finala gård upptar en stor del av den gamla bytomten. Norr och nordöst om byn gick det in en vik "Finn-halen", dvs "Finn-svansen". Namnet syftar på det långa smala vattendraget. På 1500-talet fanns inte mer än en gård här, på 1600-talet var det två. Under 1700-talet delades dessa hemman i sex delar, men det blev aldrig mer än fem bebyggda gårdar. De

gamla stamhemmanen var Norrgården och Södergården, medan de nya delarna hette Storstugan, Uppstugan och Nystugan. Namnen på *stuga* i Vätö socken, dit Björkö-Arholma på den tiden räknades, kännetecknar en gård som tillkommit genom klyvning, oftast genom delningar på 1700-talet. Finala gårds huvudbyggning ligger på Norrgårdens gamla tomt och markerar, att det var ägaren till den gården, som vid 1800-talets mitt köpte in flera hemmansdelar och skapade en stor gård. Nedanför den, i slutningen norrut, låg Nystugan, vars manbyggnad bevarats som den enda representanten för de gamla stugorna. Strax öster om Nystugans tomt gick den gamla byvägen upp och förbi Norrgården. På andra sidan om denna väg låg Uppstugan, en annan del av det forna Norrgårdshemmanet. Storstugan låg söder om gamla bytomten, skild från den av en stor bergknalle.

Risken för en bonde att vara skeppare på eget, odäckt fartyg.

Mot 1700-talets slut ägdes Uppstugan av bonden Olof Persson, gift med Anna Mattsdotter från Rosätra. Omkring 1790 gifte sig deras enda överlevande barn, sonen Matts Olsson, med Katarina Persdotter från grannbyn Utanå. Folket i Uppstugan lät omkring 1797 bygga en jaktbåt, där fadern ägde en tredjedel och sonen två tredjedelar. Med den jakten deltog Matts Olsson i den livliga fraktfart mellan främst Stockholmsregionen och Norrland, som just då blomstrade upp. Dåtidens jaktbåtar på

Björkö kunde ofta vara ganska stora, och det är inte otänkbart att den jakt, som Matts förde, var identisk med en öppen jaktbåt *Catharina*, som mättes i Stockholm 1798 till 24 3/20 svåra läster, dvs ungefär 50 registerton. Matts jakt var odäckt och klinkbyggd, hade storsegel, fock och klyvare. Under mannens frånvaro på "sjöresor", som tidens term lydde, fick Katarina stå för skötseln av gården. Ett brev, skrivet av Matts till Katarina med anledning av då pågående storskifte i Finala avslöjar en fullt skrivkundig person: "Berga Lastage Platts och Finwåda Socken den 14de Junij 1803;¹ Min kära hustru . . . nu vet jag intet om ni kommer at slå särskilt hwar för sig eller ej, men för alt will jag nu så wäl som då förbjuda alt Löfbrotthygge på den utaf Landtmätaren delta marken . . . men nu skall du efter min befallning kalla någon Nämde-man at lagligen tillsäga mina Grannar at intet Hygge på nyss nämde mark må ske, den som det gör så lagsöker jag honom . . ." Katarina lyckades emellertid inte hindra grannarna, utan Matts Olsson stämde dem till vintertinget 1804 till Bro och Vätö skeppslags tingsrätt.² Saken blev då inte klar och uppsköts till påföljande års vinterting, eftersom Matts beräknades vara till sjöss både vid sommar- och höstetingen. Men innan ens nästa sommar gått till ända, hade Matts drunknat i Gävle.

Vid mannens död hade Katarina sju omyndiga barn, fyra flickor och tre gossar, den yngste född 1804. Den ekonomiska ställningen var ganska god, ty utom ett halvt mantal Finala ägde dödsboet ett sjättedels mantal i Utanå, där Katarina hade arvejordsdel. Bouppteckningen visar ett hushåll, som varit starkt inriktat på sjöfart.

¹ Berga vid Sundsvall.

² RA, Svea HR, Häradsrättsdomböcker, Sthlms län 349, 1804 1/2.

Däremot fanns där inga redskap för sandstenshygge, en binäring som annars var vanlig i Björkö-Arholma, men särskilda vävskedar till segelduk och 60 alnar hemslagen segelduk. Gården höll bara två kor, alltså blott för hushållets eget behov, men litet skeppsvirke fanns i förråd, liksom en bättre utrustning av smidesredskap. Efter husbonden-familjeförsörjarens död blev det som vanligt nödvändigt att skaffa karlhjälp, som kunde sköta hemmanets angelägenheter. De första åren tycks Katarina ha rätt sig med blott svärfaderns stöd och en dräng för sysslorna. När den gamle Olof Persson dött 1806 gifte hon emellertid om sig med skepparen Per Ersson, som kom från Vaddö. Han kallades unge Per Ersson till skillnad från den Per Ersson, som ägde Storstugan. Samtidigt skilde man på Uppstugan och hemmanet i Utanå, och den äldsta dottern Anna flyttade med sin nyblivne man, den unge skepparen Olof Mattsson Wickström från Kulla, till den lilla Utanågården. Unge Per Ersson tog hand om lantbruk och sjöresor i Finala. I detta andra äktenskap fick Katarina två barn, en dotter och en son. Av hennes sju barn med Matts Olsson hade en dotter dött 1808.

Under några år ägde Per en gård i Andersvedja i Roslagsbro, där han kunde hugga skeppsvirke. Under kriget 1808—09 användes roslagsfartygen i mycket stor utsträckning för kronans räkning. Folk behövdes också; många av drängarna togs till lantvärnet, så Uppstugans unga dräng, och till ersättning fick de en man på fyrtiosex år. Efter kriget tog fraktseglingen ny fart, och med den skeppsbyggeriet. Nu hade bonderedarna på Björkö och Arholma börjat bygga allt större båtar, och galeastacklingen blev det vanliga på alla de stora fartygen. Per Ersson fick sin skuta färdig i slutet av juli 1811. Det var en öppen galeas-

tacklad klinkskuta på 44 1/4 sv.l., som fick namnet *Anna-Brita*, troligen efter redarnas döttrar. Unge Per Ersson ägde själv hälften i fartyget och var dessutom huvudredare och skeppare. Den andra hälften tillhörde ursprungligen hans namne, gamle Per Ersson i Storstugan; sedan denne dött övertogs den av hans broder, gamle Erik Ersson i Senneby på Väddö. Men antingen var unge Per Ersson ingen skicklig skeppare, eller också var *Anna-Brita* ingen båt med tur i dåligt väder, ty galeasen råkade ut för både haveri och förlisning. Den 7 augusti 1812 strandade *Anna-Brita* i Gävledistriktet och togs om hand av Dykeri- och Bärningskompaniet, som hade monopol på bärgningar utefter Sveriges kuster.³ Enligt kompaniets strandningsrapport rymde emellertid Per från reparationsstället utan att betala. Men det är inte säkert, att skepparens handlingssätt var så klandervärt, som notisen låter förmoda. Dykeriet bedrevs inom vissa distrikt och av vissa tjänstemän med ett nit, som närmade sig hänsynslöshet, och på befraktarhåll uppfattades dykeriets folk som föga bättre än sjörövare. Dykerikompaniet avskrev ärendet 1817, sedan det efterskänkt bärgarelönen och funnit att landshövdingeämbetet ansåg dess resterande fordran som tvistig.

Tre år efter strandningen var Per Ersson och matrosen Anders Bylund från Väddö med *Anna-Brita* på väg från Näveksvarn med en last av 585 skeppund järnmalm till Kilafors bruk i Hälsingland. De hann aldrig längre än till Femöresholmen utanför Oxelösund. Pricken, som skulle utmärka farleden, hade vräkts omkull av den starka sjögången, så att fartyget gick på grund och aktern sjönk på fem minuter. Besättningen räddade sina liv, segel och tågvirke. Skep-

paren hade gjort sjöförklaring och protesterat hos notarius publicus i Nyköping två dagar efter olyckan och samma dag hade han och matrosen avlagt ed på sjöförklaringsens riktighet inför rådhusrätten. Icke desto mindre stämde medredaren, gamle Erik Ersson i Senneby, Per Ersson inför häradsrätten i Bro och Vätö skeppslag.⁴ Erik ansåg, att olyckan skett genom försumlighet från befälhavarens sida. Per frikändes med hänvisning till sjöförklaringen. Någon tanke på att lämna sjöfarten därför att ett par sjöolyckor drabbat honom, tycks Per Ersson inte ha haft, men gårdens ekonomi var också till stor del baserad på fraktfarten. Gårdsbruket i Finala var ovanligt litet lönande, byn hade mycket litet åker och smått och dåligt bete för kreaturen. Förlusten av *Anna-Brita* behöver inte ha varit ruinerande, eftersom kostnaden för ett fartygsbygge under goda fraktår brukade kunna tjänas in på två—tre år. Försörjningsbördan gentemot de många barnen i hemmet hade också lättat något genom att de tre äldsta döttrarna nu försörjde sig själva. Anna och hennes man Olof Wickström lämnade det dåliga hemmanet i Utanå och flyttade till Gräsö 1815, där närheten till Öregrund gav en skeppare bättre utkomst-möjligheter, och Margareta flyttade likaledes till Gräsö för att gifta sig med en annan skeppare, Per Sjölund i Klockarboda, även han av Vätösläkt. Brita stannade hemma som piga på gården. Under dessa omständigheter ansåg tydligen Per Ersson att han kunde satsa på att bygga en ny galeas i stället för den förlorade. Den nya fick namnet *Catharina* och mätte 49 3/4 sv.l., enligt mätning i Sundsvall.⁵ Den var färdig 1816.

⁴ RA, Nyköpings RR prot. 1815 21/8; Svea HR, Häradsrättsdomböcker, Sthlms län 417, 1817 5/2.

⁵ Osäkert om det var svåra läster om 18 SKpd eller "vanliga" om 12 SKpd. Jfr A. Andersson i Sjöhistorisk årsbok 1945—46, s. 120.

³ KrA, FSÄ, Flottan, Lotsverksskont. Dykerimål 4 kv. 1812.

Vätöskepparnas vanliga trader under 1800-talets första årtionden var Mellansverige — Norrland, med järnmalm upp till bruken utefter Norrlandskusten och trävaror ned till Stockholm. Man sade emellertid inte nej till andra frakter, utan tog vad man kunde få.

Med *Catharina* seglade Per Ersson några år innan olyckan på nytt drabbade honom. I början på oktober 1820 var sex Vätögaleaser på resa från Västerbotten till Stockholm med brädlaster. Mellan klockan 12 den 7 och klockan 1 den 8 oktober blåste det upp en svår nordnordvästlig storm. Av de sex förgicks de fyra, medan två genom så kallade sjökast, dvs man kastade en del av lasten över bord, och genom att länsa undan för vinden lyckades komma med fartyg och liv i behåll till Arholma. För dem som klarade sig blev det en snabb seglats: skepparen Matts Ahlgren på *Wänskapen* seglade från Ratans hamn på förnatten den 7 och var framme i Arholma den 9 klockan 8 på kvällen. Per Ersson med *Catharina* var inte så lyckosam. Han var befraktad av handlaren H. A. Ahlenborg i Stockholm för att fara och hämta 597 tolfter entumsbräder vid Kåge lastageplats norr om Skellefteå. Därifrån avgick han den 24 september, men blev sedan jämte en del andra skutor liggande vid Ratan för att vänta på förlig vind ända till den 6 oktober. Vid denna tid, i början på 1800-talet, seglade skepparna ännu gärna i grupp, för att kunna hjälpa varandra vid behov, och de seglade helst inte efter mörkrets inbrott, utan nätterna tillbragtes till ankars i någon hamn. Vätögaleaserna satte segel vid 2—3-tiden på natten den 6 oktober för att hinna till Umeå före nattens inbrott. Men vinden var svag och de hann inte fram förrän mörkret föll över dem, så att de måste styra ut till havs för att undvika grunden Bonden

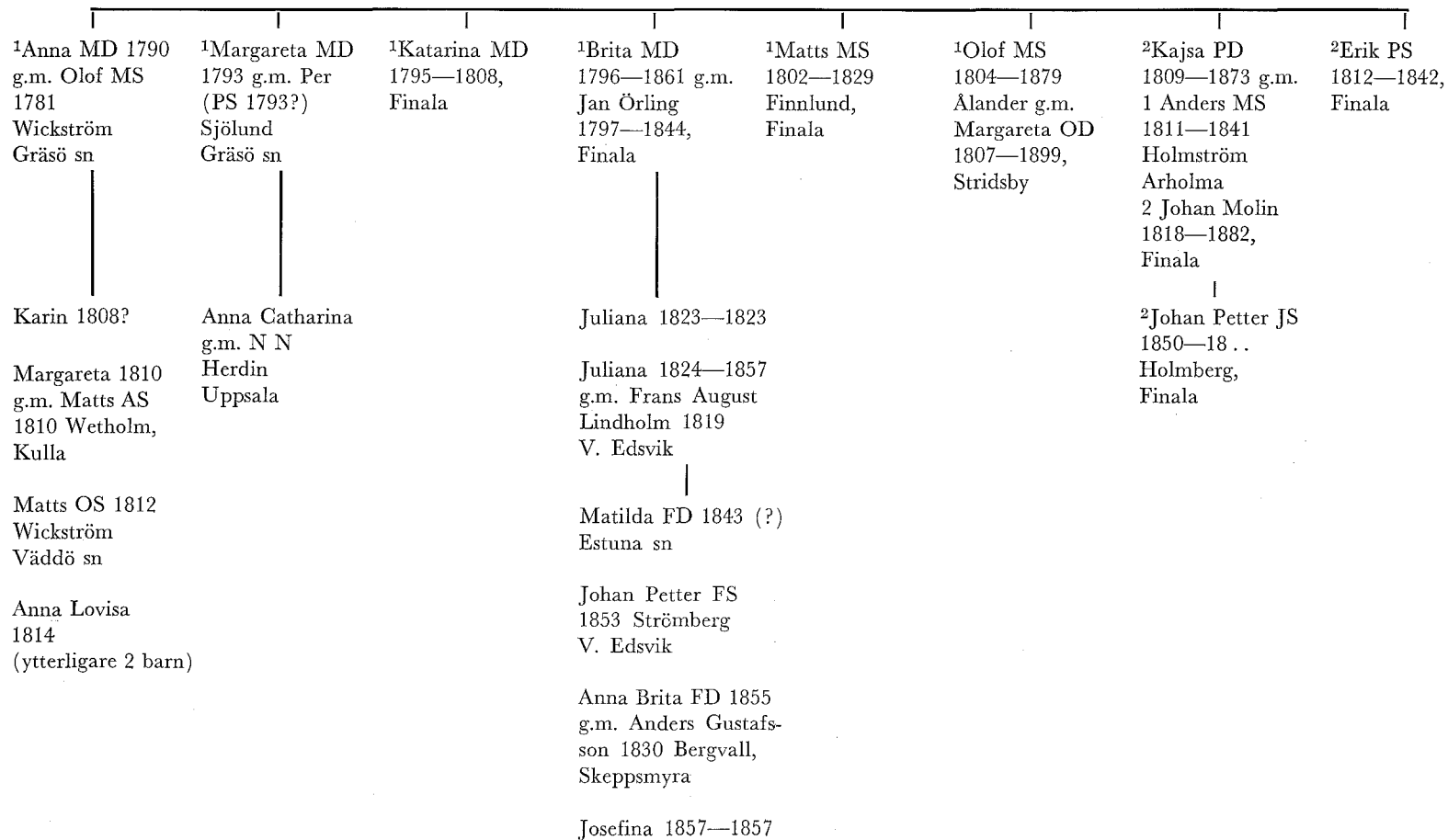
och Sydostbrotten. Per Erssons sjöförklaring, som tycks vara nedskrivnen direkt efter hans och hans besättnings muntliga berättelse, beedigades först den 6 november inför Norrtälje rådhusrätt.⁶ Den skildrar själva sjöolyckan på följande sätt:

”och sedan omkring 11 om Natten börjades blåsa Nordväst väder och kl. omkring 1 eller 2 om Natten så svek Uthalarn på StorSeglet och då skulle stor-Seglet bärgas hvilket skedde genom hopgigning opp åt gaffeln, då detta hade för sig gådt och vi kom åt Acter ändan så var det så mycket vatn i fartyget att det stog jemt med Mesalls Mastfoten och det Pumpades både då och förut, men alt förgäfves, och sedan en half timme därefter gick klyfvaren alldeles utaf, och Örling gick då för att bärga Klyfvaren och blef det efven värkställdt, och då vi sågo att vattnet ville taga för mycket öfverhand och för att tänka undvika någon skada så styrdes Galeasen undanföör vinden, och när fartyget var fällt undanföör vädret så slog Mesalls Seglet öfver åt undersidan och äfven ifrån boman så brast Seglet, och skotet gick efven utaf, samt Mesalls Seglet låg då öfver där vi styrde så att det måste skäras ifrån Masten. Örling stog på Cajut taket och styrde Undanföör vädret och Per Ersson stog på lasten, och sjelfva fartyget började då skilja sig i Cajut gången, och sjön var så svår och stark så att lasten skjöts bak ifrån till förn, och sågs ingen annan utväg en Man försökte för att sjelfva bärga våra egna lif, Per Ersson lag en planka åt Örling på sjelfva bredlasten öfver till Cajutan för att kunna komma därifrån, och Örling gick på samma planka och kom till förn där Per Ersson och Brita MattsDotter var då förut, och då Wi har väl kommit fram om stor Masten så gick både Stor- och Mesalls Masterne ut i Sjön och efven då brast klyfvar boman och sedan gick Galeasen tvärt utaf i förbacken så att vrängerne började att stå opp och hände detta kl. omkring 4 på Morgonen. Julln var då inne i fartyget och började vi sedan med den för att få honom ut i sjön, Fockeln som var hel, låg på vattnet hvarpå Jullan halades när, och sedan begaf vi oss uti Julln och efven ifrån sjelfva fartyget, och det var omkring kl. 5 på Morgonen, och blef fartyget ej af oss sedt mer.”.

⁶ULA, Norrtälje RR prot. 1820 6/11. Övriga fartyg: *Friheten* och *Najaden* 12/10, *Wänskapen* 14/10, *Brillanta* 21/10, *Fogeln* 27/10. — Skepparen skulle så fort ske kunde efter sjökast eller sjöskada göra sjöprotest (eg. protest mot skadeståndsanspråk) till ofentlig myndighet. Därpå följde sjöförklaringen, vanligen inför domstol, varvid förklaringen beedigades.

Släkten från Uppstugan i Finala, Vätö socken

Katarina Persdotter 1769—1850 från Utanå
 g.m. 1 Matts Olsson 1767—1804 från Finala
 g.m. 2 unge Per Ersson 1777—1849 från Väddö socken

Att besättningen blott bestod av ett par man på dessa öppna galeaser om 50—60 sv.l. bekräftas av andra sjöförklaringar. I förklaringen från Per Erssons förlisning 1815 nämnes endast han och matrosen, men två besättningsmän utom skepparen var det vanliga. Den ene besättningsmannen var ofta ersatt med en kockpojke, eller, vilket dock var sällsynt, med en piga. Hon var alltså både kock och jungman. Pigan Brita Mattsdotter på *Catharina* var Per Erssons styvdotter, född 1796. Anledningen till att det dröjt så länge med sjöförklaringen var den, att Brita och Jan Örling legat sjuka sedan de rott från den förlista galeasen på Bottenhavet till Raumo skärgård i Finland. Per hade däremot, egendomligt nog, fast han var äldre än de andra två, sina krafter i behåll, enligt nästa stycke i sjöförklaringen:

”och julln roddes allt undanföör vädret och kom vi den 10de Octob. kl. 4 på eftermiddagen till Raumo skärgård belägen 1 mil ifrån Raumo stad, på en Ö vid namn Ajko Torp, och sedan vistades vi där till och med den 14 Oct. Och Per Ersson har anmaldt i Raumo stad om resepass till sin hemort, hvilket pass efven nu medföljer och är dateradt den 15de October 1820, Örling och Brita MattsDotter voro då af Sjukdom alldeles oförmögne att i Raumo göra Sjöförklaring.”

Efter förlusten av gårdens fartyg inträffade påföljande år åtskilliga förändringar i Uppstugan. Matts Olssons och Katarina Persdotters äldsta son Per Mattsson hade, när han 1819 blev tjugo år, tillsammans med bröderna Matts och Olof tagit ut lagfart på sin ärvda hälft av Uppstugehemmanet.⁷ Sedan löste han ut bröderna enligt de bestämmelser om inlösen i stället för hemmansklyvning, som var gällande särskilt i Uppland. Bröderna gav sig därpå ut som

⁷RA, Svea HR, Häradsrättsdomböcker, Sthlms län 429, 1819 8/2, och do 435, 1820 8/2.

drängar, Matts till Väddö, Olof först i Finala. Även Brita gav sig av hemifrån, dock inte längre än till Utanå. Men sjöfartstraditionen tycks ha varit för stark för Per Mattsson, som redan 1822 överlät sin hemmansdel till modern och styvfadern under namn av köp.⁸ Till överlåtelsen var fogat det villkoret, att säljaren så småningom skulle få sätta upp en stuga på gårdens mark. Per Mattsson bodde tillsvidare kvar i föräldrahemmet men ägnade sig helt åt sjöfarten som galeasskeppare.

1822—23 kom Brita tillbaka till Finala, men inte till Uppstugan, utan för att sätta bo tillsammans med Jan Örling, som höll på att köpa en ledigbliven hemmansdel.⁹ På gammalt svenskt och även Vätö-vis flyttade de ihop utan vigsel. Deras första barn, en flicka som dog helt späd, föddes i mars 1823, och ännu en dotter föddes 1824, men prästen har särskilt antecknat: ”är ännu icke vigde”.¹⁰ Kring Jan Örlings härkomst vilar en smula mystik. I samband med flyttningen till det nya hemmet uppgav han, att han var född 1797 på Åland, men ingen socken finns antecknad i husförhörslängden, vilket annars är regel för de inte så sällsynta ålandsfödda drängarna. Däremot förekommer i husförhörslängden för 1811 en dräng Jan Örling, född 20/9 1788, hos en nämndeman i Skeppsmyra. Namnet Örling var inte ovanligt, det förekommer på Värmdö som torparnamn och som kofferdiskepparnamn. Året 1811 talar för härkomst från Åland, eftersom många ålänningar under och strax efter kriget kom över till Roslagen. Troligt är, att det är fråga om samma

⁸ RA, Svea HR, Häradsrättsdomböcker, Sthlms län 453, 1823 5/2.

⁹ Den gamle ägaren hade flyttat till Väddö. RA, Svea HR, Häradsrättsdomböcker, Sthlms län 467, 1825 3/3.

¹⁰ ULA, Vätö kyrkoarkiv, Vätö församlings husförhörslängder AI: 5—9a (1790—1825).

person, hur det än kan förhålla sig med födelseåret. Även familjens övriga medlemmar kom tillbaka 1823, både Matts och Olof, och Matts övertog drängsysslan. Orsaken till denna kraftsamling var ett nytt rederiförsök. Per Ersson och Jan Örling hade tillsammans skaffat en liten galeas om cirka 30 sv.l. Det är möjligt, att det var deras eget bygge, men källmaterialet i fråga om mätbrev från Stockholm är nästan obefintligt för de odäckade fartygen mellan åren 1815 och 1823, och därför har det inte lyckats mig att fastställa fartygets byggnadsort och byggnadsår.¹¹ Inte heller är det fullt klart vad fartyget verkligen hette, det kallas omväxlande "Anna Maria" och "Anna Margareta". Namnet *Anna Margareta* användes av Per Ersson själv, när han öppnade process 1825 mot Jan Örling om redovisning för fraktresorna 1824, medan det kallas "Anna Maria" av den siste befraktaren, som bodde i Umeå. Såsom medredare borde Per Ersson ha varit den, som bäst kände det rätta namnet.

Per Ersson hade en påfallande otur med sina fartyg. Det hjälpte inte, att han själv avstod från befälet på *Anna Margareta* och stannade hemma och skötte sitt eget och Örlings hemman, medan Örling var skeppare. På hösten 1824, sannolikt i slutet av *Anna Margaretas* andra seglationssäsong, var galeasen med bräddlast på resa från Umeå till Stockholm. Den 9 oktober, under den sedvanliga ovädersperioden, råkade fartyget ut för svår storm utanför Härnösand. Besättningen utom skepparen utgjordes som vanligt av två matrosar, av vilka

den ene var Per Mattsson, Örlings svåger. I stormen spolades en del av lasten överbord, fartyget kom i marvatten och man gjorde sig redo att lämna det. Matroserna steg i jullen, men medan de väntade på att få med sig skepparen, kom en störtsjö och skilde dem från *Anna Margareta*. "Då", skriver Örling i sitt svar på befraktarens, brukspatron H. Bjuhres fråga om de närmarre omständigheterna vid strandningen, "måste jag ensam söka styra Galeasen till första hamn eller Tynderö landet för att undkomma den starka sjögången och invänta Besättningen, som lyckligtvis räddat sig i slupen, och rodde efter samma kosa, som Jag måst styra. Då Jag nalkades landet och åtföljde kusten på omkring 1/8 dels Mils afstånd, kom en båt från landet med trenne personer om bord och lade till Galeasen, samt lotsade mig till Ankarplats, emot betingad betalning af 2 rd Rgs. personen, utan anmälan att någon af dem hörde till Dykeri vercket." Men i själva verket var det dykerikompaniets folk. För det följande händelseförloppet föreligger så väl Örlings förklaring som vittnesmål av de tre männen i båten, varav en var dykeriets strandfogde, men varken skepparen eller dykeribetjäningen har förmått eller velat ge någon klar eller sammanhängande redogörelse för vad som sedan skedde. Obestridligt tycks vara att Örling och hans matrosar, vilka kom fram nästan samtidigt till ankarplatsen, var dyblöta, stelfrusna och ytterst utmattade. Vidare står klart, att lasten började lossas, för att man skulle kunna finna de läckor, stormen vållat. Innan reparationen var färdig kom emellertid en ny storm 15—16 oktober och drev upp fartyget på land, där det under vinterns lopp blev alldeles sönderslaget. Enligt Örlings version var det medan han och hans folk höll på med att bärga inventarierna efter denna andra olyc-

¹¹ I Stockholms stadsarkiv finns avskrifter av mätbrev för öppna fartyg 1798—1815 och 1824—1859, se: Tullarkiv, Skeppsmättningshandlingar i avskrift. Härtill kommer uppgifter om nybyggda fartyg, mätta i Stockholm 1823, i rapporter till kommerskollegium. Se: RA, Kommerskollegii arkiv, Årsböcker för handelsflottan Ser. 3.

ka, som dykerikompaniet tillvällade sig *Anna Margareta*: "Jag med Besättningen, . . . blefvo af Dykeri Betjeningen med våld drifne från Fartyget, jämte hotelser om arrest och fästnings Arbete m. m." Dykerikommissarie Smerling i Sundsvall framställde saken så, som om de funnit fartyget i sjön och fört in det i nödhamn, varefter de bärgat tacklage och last. Ägaren till bräddlasten, brukspatron H. Bjuhre med firman Åberg, Gran & Co i Umeå vägrade att finna sig i dykeriets förfarande.¹² Han lät i november 1824 genom notarius publicus i Stockholm begära en förklaring av Örling, varför lasten fanns hos dykeriet "uti dess klor", då han i certepartiet (fraktavtalet) låtit införa ett villkor: "att i fall av olycka ej tillåta dykerie betjeningen om lastens bärgande".¹³ Örling lämnade då den ovan citerade skriftliga förklaringen, på vilken han och Per Mattsson sedan gick ed vid Norrtälje rådsturätt. I april stämde så kommissarie Smerling Bjuhres firma i Umeå samt Örling med krav om betalning av bärgningskostnaderna. Jan Örling, som med hänsyn till den långa vägen hade svårt att inställa sig vid Sundsvalls rådsturätt, blev efter ett par års process 1827 dömd att betala drygt 300 rd bco till dykerikompaniet. Redan i början av 1827 hade han varit tvungen att sälja sitt hemman i Finala till Anders Ersson i Norrgården. Han köpte sedan ingen ny gård, men på 1830-talet återfinns han som huvudredare och skeppsbyggmästare, om också under knappa villkor.

Men förlusten av *Anna Margareta* påverkade inte bara Örlings öden, utan också medredarens, Per Erssons, och det goda för-

¹² Handelsfartyg i de norrländska städerna var befriade från att anlita dykerikompaniets tjänster.

¹³ ULA, Norrtälje RR prot. 1824 4/12. Bjuhre påpekade, att han ej fått Örlings första sjöförklaring från Sundsvall. Den saknas också i de renoverade domböckerna.

hållandet mellan dem. Förlusten blev så mycket kännbarare, därför att rederiet haft fartyget så kort tid. Redan i mars 1825 stämde Per Ersson Jan Örling inför häradsrätten i skeppslaget om redovisning för 1824 års fraktesor och om att få ta del av sjöförklaringen, vidare om ersättning för vårbruket på Örlings hemman, för kost åt honom vissa månader och om vinterfoder för en ko. I och för sig är Per Erssons reaktion begriplig, men med hänsyn till de stora förluster, som båda parter redan gjort, kunde det förefalla som om Per Ersson inte bort öda bort mer pengar på att processa. Sedan Örling överlämnat sjöförklaringen, förliktes de båda kompanjonerna förståndigt nog. Örling hade meddelat, att varje resa redovisats och gjorts upp för sig. Vid förlikningen förband sig Örling att betala svärfadern 30 rd rgs "samt lemna honom sin hälft i det som af det efter Galeasen bergade godset kan blifwa i behåll."

En skeppares förhoppningar att bli sin egen gård i kvav.

I fortsättningen blev samarbetet inte så intimt mellan Jan Örling och Per Ersson. Med tanke på de hemmavarandes och familjernas existens och uppehälle var det också för riskabelt att satsa alltför mycket av släktens kapital och arbetskraft på en enda båt. Per Erssons förhållande till styvsönerna var kanske inte alltid det allra bästa. Matts bodde hos Örlings, inte hos föräldrarna, Olof var borta mest hela 1820-talet och Per Mattsson fann sig inte väl tillrätta med de gamla i gården, efter vad han själv uppgav. Han gick och väntade på att få bli sin egen och gifva sig med sin trolövade, Anna Olsdotter i grannbyn Stridsby. Han skulle aldrig få uppleva att någondera inträffade.

Den 10 oktober 1828 seglade två Vätö-

galeaser med Finalaskeppare ut från Ratans hamn, det var Per Mattsson på galeasen *Försigtigheten* från Arholma och Per Persson i Storstugan på gårdens egen *Enighetens försök*. ”Icke den ringaste underrättelse har blifwit förspord om dem sedan den tiden” skrev Vätös kyrkoherde Carl Ösell i efterlysningen i Post och Inrikes Tidningar 1829 4/6. Per Persson hade sin bror med ombord, Per Mattsson hade redarens dräng, en son till Vätös skolmästare utan lön, förre kronolänsmän J. F. Norelius i Utveda.¹⁴ Uppstugan måste vänta ett år med boupp-teckning efter Per Mattsson. Bland skulderna fanns en post: ”för mathållning åt den som lärde P.M.S. Skrifva 2.26.— rd rgs;”; det bör ha varit just skolmästare Norelius. Efter boupp-teckningen tillkom ytterligare fordringar på dödsboet, så att den lilla behållningen byttes i brist. Då betänkte sig Pers arvingar på de gåvor Per hade givit Anna Olsdotter, och stämde henne till vintertinget 1830 om återlämnande av friargåvorna. Frieri och giftermål i Vätö försiggick då och ytterligare några årtionden framåt i hävdvunna former, ungdomarnas eget val träffades under nattfrieri, och efter föräldrarnas samtycke skedde trolovningen genom utväxlande av gåvor mellan de båda unga, varefter de vid lämplig tidpunkt flyttade samman.¹⁵ Den kyrkliga välsignelsen, vigseln, hade inte lättare att tränga igenom i Vätö än i det övriga Sverige, ännu vid mitten av 1700-talet ansåg sig några av socknens förnämsta familjer kunna avvara den. Brita och Jan Örling hade inte heller haft någon brådska med vigseln. Byarna i Vätö var för små för att ett ”nattfrierilag”

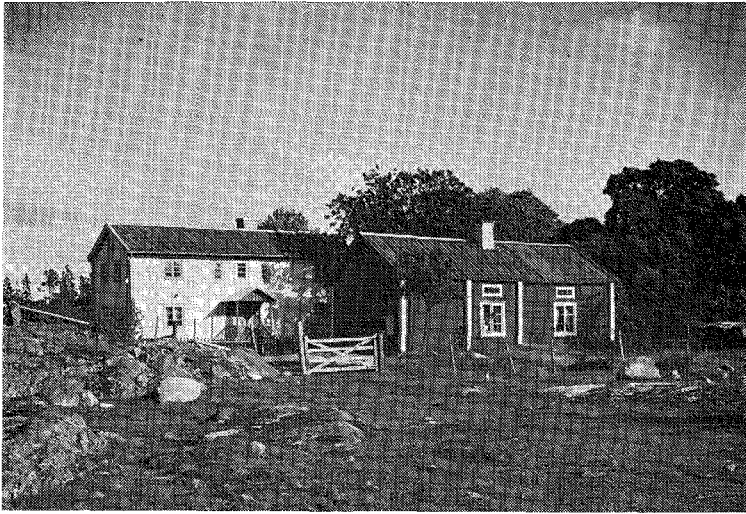
¹⁴ På *Enighetens försök* dessutom en Singö- och en Väddöbo, på *Försigtigheten* en eller två man från Väddö eller Vätö.

¹⁵ Nattfrieriet på Vätö var av samma typ som det på Åland. Se K. R. V. Wikman, *Die Einleitung der Ehe*, Abo 1937, s. 184.

skulle kunna komma till stånd inom byn, i stället slog sig några ynglingar ihop och gick runt i grannbyarna. Den accepterade friaren kom här som på andra håll ensam. Sängplatser utanför boningshuset (parstugan) var inte så vanliga i dessa trakter, därför låg paren i vardagsstugan, ”sättstugan”, eller i kammaren, då det fanns mycket gäster också i anderstugan.

Anna Olsdotters far, som hette Olof Mattsson, hade en av de för längesedan rivna gårdarna i Stridsby. Stridsby by har genomgått samma utveckling som Finala, de fyra gårdarna har efter hand slagits samman till en enda storgård, i Stridsby så konsekvent, att där icke har funnits någon annan brukningsenhet kvar. Olof Mattssons var den östligaste av byns gårdar, vars mangårdstomt ännu markeras av en källaruin. Den andra delen av gamla Östergården låg längre upp i skogsbrynet. Västergårdarna hade sina tomtplatser där Stridsby gård nu står, fig. 1. I den ena, Olof Perssons, fanns flera döttrar. Två av dem vittnade i målet om friargåvorna, jämte två av Per Mattssons arbetskamrater och två undantagsänkor, ”lagagummor”, i Stridsby. Vittnesmålen är rätt samstämmiga, vare sig de kommer från Per Mattssons arvingars sida eller från Anna Olsdotters.

Pers bror Matts hade dött 1829. De kvarvarande arvingarna, modern och styvfadern, Jan Örling å Britas vägnar och yngste brodern Olof, hade redan krävt Anna på gåvorna innan de stämde henne, under förbärande av samma skäl som de sedan skulle åberopa under rättegången: att Anna velat göra slut och erbjudit Per att få tillbaka dem. Anna Olsdotter och hennes far genstämde ”om att deras yrkan ogillas måtte efter som hon fått omstämde Egen- dom med warm hand, till skänks af Per Mattsson i lifstiden emot honom gifne be-

1. Stridsby gård från väster, Vätö sn, Uppland. Gården har uppkommit genom en sammanslagning av Stridsby bys fyra gårdar. Foto förf. 1951.

gåfningar dem hufvudkäranderne nu blifwit innehafware af och för sin räkning sållt;”. Annas föräldrar hade varit nöjda med trolovningen.

Av vittnesmålen framgår att uppvakningen börjat fyra à fem år tidigare, men efter två—tre år hade Anna börjat dra sig undan. Per Mattsson hade för en ung sjömanskollega, Anders Andersson i Öster Edsvik, berättat att ”han war ledsn öfwer at han lemnat Anna Olsdotter så mycket saker och han gret dermed öfwer at han ej njöt samma förtroende hos henne som förut Anna Olsdotter utlät sig wid samma tid at hon ej brydde sig om Per Mattsson efter han war, som orden föllo ’supig’.” Carin Olsdotter från Stridsby, aderton år gammal, lämnade skriftligt vittnesmål: ”Om sommaren 1827 när Per Mattsson kom hem ifrån Stockholm och hämnade segla till westerbotten blef min syster och jag biudna om bord, då skickade P. Mattsson hem till Anna socker kringlor och Eplen med min syster Greta.” Carin Olsdotter och änkan lagagumman Greta Olsdotter berättade båda vad Per sade hemma hos Greta på våren 1828 ”heller samma år Per Mattsson dödde”: ”intet knigtar¹⁶ och trugar jag Anna bara jag får igen mina wahror så goda de woro förut för nog får jag fruntimmer och behöfwer ej gå förwar at henne.”

Anders Andersson, Carin Olsdotter och Greta Olsdotter var alla vittnen för kärandesidan, och deras berättelser skulle styrka, att trolovningen blifvit bruten, inte bara av Anna, utan att Per också hade ve-

¹⁶ ”knecktar” skriver Carin Olsdotter. SAOB: KNEKTA . . . ödmjukt bedja 1. tigg

lat godta hennes avsked. Den stora roll, som friargåvorna spelar i berättelserna, går tillbaka på att fästegåvorna varit en nödvändig del av den rättshandling, som trolovningen utgjorde ända till 1686, och att så fast rotade sedvänjor inte övergavs i första taget. De tre vittnena vitsordade alla, att Anna erbjudit Per att få igen sina saker, men att han då sagt nej, men sedermera förklarar, att bjöd hon dem en gång till ”och hon ej bättrar sig och blifwer mig mera tillgifwen så tager jag igen dem”. Anders Andersson berättade också att Anna låtit en annan karl ligga hos sig, och alltså även på det sättet visat Per, att hon ej brydde sig om honom.

Anna Olsdotters vittnen hade att visa, att trolovningen ej varit bruten. Hon hade endast två vittnen, men deras vittnesmål är mycket utförliga, och den ena av dem, en äldre syster till Carin Olsdotter, hade varit Anna Olsdotters förtrogna. Bonden Anders Jansson i Stridsby, en ung hemmansägare och skeppare, hade varit arbetskamrat med Per Mattsson både på båtbygge i Finala 1827 och senare på Norrlandsresor, då Per hade bett Anders ”i Skellefteå köpa en Näsduk åt honom med hans och Annas namn på . . .”. Anders Jansson berättade vidare: ”1828 års Winter sade P. sig skohla upbränna hwad han gifwit Anna där som det återlämnades.” Anders nämnde också en av Annas gengåvor, ett västygt som Per ”fått af sin Wän;” Per hade ofta brukat hälsa på Anna, då han var hemma, men en gång hade ”någon annan legat hos henne”.

Pigan Greta eller Margareta Olsdotter, Carins äldre syster, vittnade också skriftligen. Hon hade inte bara överbringat äpplen och sockerkringlor till Anna ”detta skall min wän hafwa”, utan när Per var hemma efter närmast föregående resa, hade han

sänt Anna en strut russin. Anna Olsdotters mor hade trätt på dottern för "att hon intet skulle till Per Mattsson". Sedan berättade Margareta om hösten — vintern 1827—28: "en Söndagsafton efter skulle vi gå i nesta gård och dansa då följdes Per Mattsson och jag åt. Men han sa han intet skule gå in utan stelde sig att gråta och sade om jag stod på Alisöbergett skulle jag håppa framstupa i siön om hon slutar up. Men jag bad honom komma in och sa att jag skulle sega åt Anna och sen gick dem båda ut och taltes we och sen blef det bra dem emellan. En gång om wintern därpå blef Per Mattsson pirom då blef Anna ledsen. En dag efter kom P: Mattsson hit då sade Per Mattsson hon får skella huru hon will på mig men jeg skeller alldrig på henne då frågade jag honom om hon wille gifva honom sitt igen men han sade jag tar alldrig något igen för skall det brinna och flera gånger sade han om hon will ge mig igen det jag har gifwit hene så tar jag aldrig emot utan hon skall se det brinna." Margareta kom också in på det mindre goda förhållandet mellan Per och hans föräldrar: "Om wåren 1828 nys för han P. Mattsson seglade bort har han en qwel gått upp i windstrappan för att wänta tils hennes moder skulle legga sig i tanka att gå till Anna men föll neder och stötte sig illa dagen derpå hwar dem båda i wår kammare tillika med mig då sade Anna om du har blifwit död då har Finnalerne kommitt på mig då swarade Per Mattsson och sade det angår dem intet någott med det, jag har intet fått något af dem jag har sjelf slitit för mitt." Anna hade också sagt åt Margareta en gång då hon var sjuk: "förty det är ingen annan hen du som wet hwad jag har fått af honom." Hon gav då Margareta i uppdrag att lämna igen friargåvorna till Per, ifall hon, Anna, skulle dö. Margareta räknade upp gåvorna i sitt muntliga vittnesmål: ett par guldörhängen, tvänne guldringar med hans namn uti, fem silkeshalsdukar, två sjalar av kambrik eller bomull, två mindre bomullshalsdukar, ett mösstyg av siden, två par förklädesband och fyra hårkammrar. Margareta kände också till Annas föräringar till Per: två västtyg, två nattkappor, en näsduk, ett par strumpor och ett par vantar. Västtygen bör ha varit randiga, eftersom det finns tre randiga västar i Pers bouppteckning. Margareta påpekade i sitt skriftliga vittnesmål: "flera persedlar som Anna har gifwitt P. Mattsson såldes på Auktion efter honom." Margareta lämnade bestämt besked om trolovningens bestånd in i det sista: "at sista året Pehr lefde och flera gånger våren förut sade han, at när han feck up stufwan skulle det blifwa Bröllop af"¹⁷ "at Anna sagt för wittnet, det Pehr sista natten han war hemma före den sjöresa därunder han drunknade, skänkte han henne den andra Guldringen, En hade hon fått förut."

¹⁷ Betydelsen är oklar, "fått Uppstugan", eller "byggt stugan"?

De pengar, som Per Mattsson hade fått vid försäljningen av sitt hemman till föräldrarna, dök nu plötsligt upp i processen. Kärandepartens ombud begärde uppskov bl. a. för att skaffa bevis för, att de medel Per Mattsson använt till inköp av friargåvorna "af honom för dess sållde arfwejord upburits". Med detta drog kärandeombudet in i resonemanget en speciell kameral bestämmelse, som har haft stor betydelse för fastighetsbildningen och de ekonomiska villkoren för bondeklassen ända till bördsrättens upphävande 1863. Den går tillbaka på en stadga, ett plakat av år 1459 om skattegodsens vidmakthållande, förnyad 1541 särskilt för Uppland, och 1555 utsträckt till alla landsändar.¹⁸ Kärnpunkten är: "den där mest ägde uti ett hemman och bäst vore tillfallen att besitta det, skulle äga lösa de andra ut efter öre och örtug. Syftet var att förekomma jordens splittring på för många händer och därav följande fattigdom och svårighet att utgöra skatt." Eftersom jorden fortfarande tillhörde släkten, tillhörde även det vederlag som gavs för jorden, de s. k. *arvejordsmedlen*, släkten, och fick inte förskingras utan skulle gå i arv i kommande generationer. När arvejordsmedlen förvandlades i pengar, som blev det vanliga i Vätö under 1800-talet, visade det sig dock ganska svårt att få dem bevarade, och att skilja ut dem från en persons övriga likvida medel.

Målet var uppskjutet till sommaringet i juni, men som ofta hände med Björkö-Arholma-borna var så stor del av de instämnda borta på sjöresor, att målet fick skjutas upp till höstetinget i november. Då vittnade en annan lagagumma i Stridsby, Margareta Andersdotter, och berättade: "at när

¹⁸ Uplands lagmansdombok 1578—79, s. 107—108.

sista Vintern Per Mattsson lefde, Anna Olsdotter en gång besökte wittnet och hon Anna efter talet at förbindelsen emellan henne och Per Mattsson uphört, blifwit af wittnet tillsagd: 'Du hafwer sagt så förr men Ni blifwa wäl goda wänner igen' så swarade Anna: 'nej då skola bergen blifwa blöta först.' "

Häradsrätten fann emellertid, att käromålet om återlämnande av gåvorna skulle ogillas: "är updagadt at persedlarne i egenkap af gåfwa med warm hand gifwits åt Anna Olsdotter; Altså och emedan Per Mattsson den tid händelsen ägt rum icke saknat behörighet, at, efter godtfinnande, sin egendom använda;"; alltså skulle Anna Olsdotter behålla dem. Släkten från Uppstugan slapp dock betala motpartens rättgångskostnader. Spridda meningar i de samlade protokollen ger en antydning om att "Finnalerna" skulle vunnit mer på att från början ha erbjudit sig att få byta tillbaka Pers gåvor mot Annas, men de hade sannolikt redan hållit auktion, innan de hade klart för sig, hur stora Pers skulder var.

Efter 1832 års förordning om lantmannaseglationen: nya möjligheter men för små resurser.

Den broder, som var Per Mattsson närmast i ålder, Matts Mattsson, dog året efter honom, den 27 maj 1829 i frossa, enligt församlingens dödbok. Han hade gått till sjöss som de andra, och tagit sig ett efternamn, vilket dåtidens sjömän, liksom flottans båtsmän, brukade få eller ta när de trädde i tjänst. Traditionen berättar, att befälhavaren inte ville ha t. ex. två Matts Mattsson ombord, utan gav tillnamn av samma typ som båtsmansnamnen. Matts i Uppstugan hette Finnlund efter Finala, ibland stavat Findlund. Matts Finnlund bodde hos Örlings, skriven som dräng. Ytterligare ett av

Matts Olssons och Karin Persdotters barn, Margreta, hade vid denna tid dött. Hon efterlämnade en omyndig dotter, och fadern, skepparen Per Sjölund på Gräsö, öppnade nu process mot Finnlunds arvingar om arvet efter denne. Detta mål saknar helt den romantik, som kännetecknar processen om fästegåvorna. I gengäld ger det upplysning om, att Per Ersson efter flera års uppehåll tänkte göra ett nytt försök som redare. Matts hade vintern 1828—29 arbetat på ett jaktbygge, men Per Ersson hade inte betalat ut någon arbetslön. Per Ersson påpekade, att Matts under sjukdomstiden vårdats i föräldrarnas hem, och att de inte begärt ersättning för detta av dödsboet. Av de 200 riksdaler, som Matts lämnat efter sig, fick modern en tredjedel, brodern Olof två femtedelar av två tredjedelar, och de bägge systrarna jämte Sjölunds dotter en femtedel var, dvs drygt 26 riksdaler rgs. Sjölund lät käromålet falla, när han fick redovisning.

Jaktbåten bör ha varit rätt färdig när Matts Finnlund dog i maj. Per Ersson står som redare för den i taxeringslängderna 1829—32. Dess dräktighet uppges först till 14 sv.l., sedan till 13 sv.l., men det beror antagligen på, att taxeringslängderna inte angav bråkdelar, utan jämnade av siffrorna uppåt eller nedåt.¹⁹ Det mättes en rad Vätöjakter 1829 med lästetal omkring 14 sv.l., det är svårt att avgöra vilken som kan vara Per Erssons. Möjlig är *Swahn* om 13,87 sv.l., förd av en Matts Ersson. Per Ersson var själv i äldsta laget att ge sig ut på sjön, däremot började hans egen son, Erik Pettersson, född 1812, att nå den ålder, då han kunde bli betrodd med en jaktbåt. Att vara jaktredare var visserligen inte lika lönande som att ha ett större fartyg,

¹⁹ RA, Länsräkenskaper, Stockholms län, Verifikationer, Berednings- och taxeringslängder 1829—1833.

men inkomsten brukade vara säkrare och avbränningarna mindre. Efter att ha haft jakten ett par år återgick Per Ersson till det större tonnaget. Taxeringsmyndigheterna beskattade honom redan 1832 för en galeas på 62 sv.l. Detta fartyg har hittills inte med full säkerhet kunnat identifieras. Det förefaller antagligast, att det var ett äldre fartyg som Per förvärvat del i, snarast öppna galeasen *Freden* från Skeppsmyra om 62,03 sv.l., byggd 1823—24. Per Ersson behöll den till 1835, då en Erik Pettersson var befälhavare, eventuellt Per Erssons son. 1836 torde den ha övertagits av en annan Finala-skeppare.

Anledningen till att man gjorde sig av med den gamla galeasen var, att Erik Pettersson ville slå ett stort slag för att säkerställa familjens och sin egen ekonomi genom ett större fartygsbygge. Under större delen av faderns levnad hade fraktfarten varit ett givande näringsfång, om man bara inte hade otur med vädret, och sonen litade på faderns erfarenhet. Försvann ett fartyg, var det bara att skaffa ett nytt och segla in förlusterna. Även om konjunkturen vissa år var mindre gynnsamma, räknade man alltid med att de skulle förbättras. Betingelserna för fartygsbygge i Roslagen hade ändrats ganska avsevärt sedan Per Ersson sist byggde. 1824 hade allmogen i Roslagen fått formell rätt till den fraktsjöfart, som de redan i ett par decennier bedrivit med tyst medgivande från stapelstadsborgarnas sida, och 1832 hade de, liksom alla andra svenska lantmän fått tillstånd att bygga däckade fartyg av vad lästetal som helst. Fältet var fritt för friska initiativ, och de mera framåtsträvande Björkö-Arholma-redarna försökte därför ytterligare förbättra fartygens sjösäkerhet och snabbhet genom nyheter i skrovkonstruktionen, nämligen kravellbygge, och i riggen, näm-

ligen skonertrigg. Uppstugans nya bygge skulle utrustas med alla nya förbättringar, dessutom bestämde sig Erik och hans far för ett rymligt fartyg, beräknat till 70 sv.l., vilket låg inom den högsta dåtida dräktighetsklassen i Vätö. Till byggmästare tog de dels Jan Örling, den erfarne skepparen, dels en skeppstimmerman från Härnösand, Elias Ulinder. De behövde en person som var kunnig i kravellbygge och i att lägga in ett helt däck.

Det nya fartygets byggnadsort anges i bilbrevet som Finala.²⁰ Byn har en gång för mycket länge sedan haft en båtbyggeplats bortåt Strömmen, om man får döma av namnet Verkholmen, men alltsedan storskiftet 1772 har båtdragen, som bygg- och utrustningsplatserna för storbåtar kallades, och sedan även fartygsbyggnadsplatserna legat vid Sjöstadviken. Allteftersom landhöjningen grundade upp viken och fartygen byggdes större och större, flyttades byggnadsplatsen längre österut. Den nya skonaren har antagligen timrats upp ungefär där fartygsbyggnadsplatsen lades ut vid laga skiftet 1853, i Nysvedjan.

I och för sig tycks bygget ha fortskridit normalt, men i ett avseende var Örling och Ulinder alltför duktiga: när den nybyggda skonerten mättes i augusti 1836 kunde den bära 97,15 sv.l. brutto och 91,91 sv.l. netto, alltså 20 sv.l. mer än beräknat. De sexton undre bordgångarna var på klink, resten på kravell. Även om ett större fartyg drog lägre kostnad per läst än ett mindre, medverkade säkert överdimensioneringen till att byggkostnaderna steg

²⁰ RA, Kommerskollegii arkiv, Fribrevshandlingar 1838 nr 263. I bilbrevet kallas Erik Pettersson felaktigt för Peter. *Fribrev* = av kommerskollegium utfärdat dokument angivande ett fartygs nationalitet m. m. *Bilbrev* = av magistrat eller domhavande för fartyg i utrikes fart utfärdat dokument rörande byggnadsomständigheter och gäldfrihet.

beställarna över huvudet. I december 1835 intecknade Per Ersson sin gård för 1100 rd rgs, mellan $\frac{2}{3}$ och $\frac{3}{4}$ av vad den var värd, och "sedermera", som det står i bilbrevet, blev beställarna tvungna att ta in ytterligare en person i rederiet, nämligen handelsbokhållaren Johan August Freese i Stockholm. Freese blev huvudredare. Han hade flera ekonomiska intressen på Björkö, men en del av dem slutade i besvikelser. Freese tog halvparten i skonerten, Erik Pettersson, som skulle bli befälhavare, en fjärdedel och Per Ersson stod för den sista fjärdedelen. Fartyget döptes till *Vigilance*, Vaksamheten.²¹ Det var Vätös största fartyg på sin tid. Det näst största, som tillhörde Matts Andersson på Arholma, mätte blott 84,02 sv.l.

Men *Vigilance* var inte byggd i en lycklig stund, 1830-talets slut var inte rätta tidpunkten att reparera dåliga affärer med nya stora fartyg. Frakterna var låga, förtjänsten klen. Redan 1838 blev Per och hans son nödsakade att realisera sina andelar, och vintern 1839—40 var Eriks tillgångar helt uttömda, så att han ej såg annan utväg än att begära sig i konkurs. Den 24 februari 1840 inlämnade han sin cessionsansökan till häradsrätten. Däri beskriver han utförligt de omständigheter, som drivit honom till detta förtvivlans steg:

"Då jag redan uti flere års tid i Synnerhet kämpat emot Sednare årens tilltagna högst beklagans värda Handels och Sjöfarts conjuncturer trodde jag likvist år 1836 böra söka en liten lättnad deri då jag oaktadt med Högste obetydliga egne tillgångar, företog uti bolag med min Fader Pehr Ericsson uti Finala Nybyggandet af ett större Klinck och Cravels Fartyg. Hvilken byggnad ej allenast medtog alla mina egne tillgångar utan och nödgade mig äfwen,

²¹ Rederiet avsåg troligtvis betydelsen "Vaksamheten", men en association till det dåtida slanguttrycket *vigilera* = *vigga* = *låna pengar*, ligger nära till hands och bör åtminstone ha kunnat föresväva Freese.

skulldsätta mig för en ej obetydlig Summa. Sedan detta Fartyg blifwit i ordning satt har jag af alla krafter bjudit till så widt i min magt stått söka att dermed återförtjena hwad jag derpå ännu war betydligt skyldig och efven derjemte hemna förkofra mig, att dymedelst församla en liten förmögenhet på gamla dagar. Detta mitt hopp har på ett för mig högst bedröfligt wis blifwit swikit. (då) Frackthandelen (i) stellet att förbättras fortgeck uti ett så högst beklagansvärdt skick och blef mig rent af, en omöjlighet att komma utur min skulld. För att ej alldeles förstöra mig nödgades jag Sluteligen försälja mine andelar och hadde emellertid äfwen på detta företag en stor förlust efvensom på Samma tid förlorade jag på Repslagare Aldermannen Thim i Stockholm²² Jemte en annan förlust drabbade mig på ett Parti Pottaska ifrån Umeå, derefter har jag under förledit års Seglation bjudit till att såsom Styrman en resa, och en annan såsom Lots förtjena mig något uti hopp att gynnande tillfälle skulle åter erbjudas för att åter komma till någon Förtjenst och att genom drift och sparsamhet kunna förtjena egen bergning och tillika blifwa qwitt mine skullder, men ty were har äfwen detta hopp swikit mig. Det återstår för mig således ej något annat, än att anhålla hos Högstärade Skeppslags Tingz Rätten om sammankallandet af mine samtelige Creditorer för att till deras förmöjande afstå all den egendom mig tillhör"

Av den till ansökan fogade bouppteckningen framgår, att Erik Pettersson endast ägde sina gångkläder, en soffa, ett pipställ, litet husgeråd i form av tekoppar, punschslev, borddukar och liknande, samt naturligtvis skepparens två typiska statussymboler: gulduret och den silverbeslagna sjöskumspipan. Av förteckningens torftighet vågar man dra den slutsatsen, att han redan hade sålt undan en del av sina tillhörigheter. Han var ogift och har troligen haft sin bostad hos sina föräldrar. Husgerådet var i stor utsträckning sådant, som skepparna brukade ha i kajutan för att kunna utöva befälhavarens sedvanliga gästfrihet ombord. Skulderna översteg tillgångarna med ett högt belopp, 548.05 rd rgs och 360 rd bco mot tillgångar på endast 277.36 rd bco. Skuldsättningen var i och för sig inte stör-

²² Thim hade också gjort konkurs.

re än som rätt ofta förekom bland skeppare och redare på Björkö och Arholma vid denna tid, men då hade dessa i gengäld utestående fordringar till samma belopp. Kreditinstituten var ännu föga utvecklade, och för att få ränta på kapitalet måste det lånas ut till privatpersoner, helst inom grannskapet, så att låntagarens vederhäftighet kunde fastställas. Erik Pettersson hade inga fordringar av detta slag, och han hade ej heller några fler borgenärer inom socknen än sin egen far och bonden Per Andersson i Björhövda, den senare för den beskedliga summan av 35 rd rgs. Eriks sex övriga fordringsägare utgjordes av handelsmän i Stockholm, Norrtälje och Umeå, samt bönder i Skelleftetrakten. Det är sällsynt att träffa på en sjöfartsman i Vätö med så obetydliga förbindelser i hemorten. Uppenbarligen hade Erik Pettersson uttömt eller kanske hade han aldrig förvärvat det, som var en Roslagsredares förnämsta tillgång: förtroendet och krediten hos släktingar och grannar.

Dom i konkursmålet avkunnades den 10 juni 1841, då Erik dessvärre ej fick den avträdesförmån, som kunde ha lättat något för honom. Sommaren 1841 var han skeppare på ett mindre fartyg, ej hemmahörande i Vätö. Konjunkturerna hade vänt sig, fraktförtjänsten rapporteras som god. Det var den även nästa sommar, men Erik fick aldrig tillfälle att reparera sina affärer, ty han drunknade under en sjöresa till Finland den 1 september 1842, endast trettio år gammal. Hans föräldrar fick begära urarvaförmån i hans kvarlåtenskap för att inte bli ytterligare belastade med hans skulder. Deras egen ekonomi var också förstörd genom äventyret med *Vigilance*, och Per Ersson hade 1841 sett sig tvungen att sälja Uppstugan. Priset var 1600 rd rgs, men då skulle den nye köparen överta in-teckning-

en på 1100 rd. Som köparen inte heller var solvent, blev skuldsedeln inte löst, och gården hamnade hos handlanden Stenberg i Norrtälje, som efter ett par år sålde Uppstugan till Anders Ersson i Finala, samme man, som 1827 köpt Örlings hemmansdel. Under de första åren efter försäljningen, innan affären med Stenberg var klar, hyste Per Ersson fruktan för att skulden skulle gottgöras med hans undantagsförmåner, eftersom skuldsedeln stod i hans namn, men den risken avvärdades.²³ Lagansfolket, som Katarina Persdotter och Per Ersson numera var, fick upp en stuga och några uthus på sin undantagna tomt, och till dem flyttade deras dotter Kajsa, som 1841 blivit änka efter sekundlotsen Anders Holmström på Arholma. Per Ersson dog 1849, Karin året därpå, då hon betecknades som fattighjon. Tomten var undantagen med villkor, att den skulle gå i arv till Pers och Karins efterkommande. Kajsa, som var barnlös i sitt första äktenskap, gifte sedan om sig med en sjöman, och paret fick en son, Johan Petter Jansson, som kallade sig Holmberg och som helt traditionsenligt blev skeppare och i sinom tid ärvde stugan. Den otur, som förföljde så många av Per Erssons rederiföretag, drabbade även *Vigilance* fastän huvudredaren var en person utanför släkten. "*Vigilancen*" som skonaren kallas i den sista sjöförklaringen, fortsatte att segla med mest Vätöfolk ombord. Detta var en ganska vanlig företeelse, även om en ny huvudredare bodde i t. ex. Stockholm eller Norrtälje, avklippes inte genast alla band med den gamla hemorten. Freese hade inte glädje av fartyget mer än några år. 1844 den 10 augusti, när *Vigilance* låg färdig för lastning i Filingsviken i Grundsunda, kom en svår storm som slog sönder ena

²³RA, Svea HR, Häradsrättsdomböcker, Bro & Vätö skplg 1843 15/3.

sidan och sedan kastade skrovet upp på land. Besättningen tycks nästan enbart ha utgjorts av Björköbor, och kocken, båtsman Frans Lindholm från Väster Edsvik, var förlovad med Jan Örlings dotter Juliana. Folket räddade sig innan fartyget helt slagits sönder.

Jan Örling dog den sista september 1844, alltså samma år som hans stora bygge förläste. Efter att ha blivit fri från följderna av *Anna Margaretas* stranding, hade han lyckats bygga upp en ganska dräglig existens för sig och Brita. De hade ett litet skepparställe med både stuga, fähus och lada, två bodar, bastu och sjöbod med "svale och sköve"²⁴. I fähuset fanns en ko och en gris. Örling uppträder i källorna som medredare -huvudredare för först två mindre galeaser, därefter för två större jakter, med en halvpart i vardera. Medredare i hans sista jakt, *Svan*, var en handlande Lindgren i Norrtälje. Det förefaller som om han i sin egenskap av byggmästare fick intressen i fartyg, som han sedan kunde sälja. När han dog var han dock starkt skuldsatt, och den näst störste fordringsägaren, riksdagsman Matts Persson i Öster Edsvik, begärde boet i konkurs. "Lycklig den som stod på god fot med Matts Persson" skrev Hilmer Nordlund i "Det seglade en Björköbrigg"²⁵. Denna lycka gick uppenbarligen inte i arv till vederbörandes änka och barn. Brita Örling lyckades dock avstyra hotet med hjälp av ett par av de andra borgenärerna.²⁶ Anmärkningsvärt är hur mycket större förtroende Jan Örling åtnjöt i sina hemtrakter än svågern Erik Pettersson gjort. Socknens inflytelserikaste man, riksdagsmannen och

bankofullmäktigen Matts Persson, samt en nämndeman i grannsocknen Väddö, Erik Olsson i Brevik, hade båda lånat honom stora summor. Då Örling inte var besutten och hans del i jakten *Svan* värderades till 400 rd, medan hans skulder steg till mer än dubbla beloppet, måste det ha varit hans personliga duglighet som skeppare och skeppsbyggare som gav honom kredit.

En obesutten skeppare stärker sin ställning och gifter sig med sin redare.

Efter Erik Petterssons död fanns det inte kvar mer än en av Karin Persdotters söner, nämligen hennes och Matts Olssons yngste son, Olof, född 1804. Han hade som andra yngre bröder i Vätöfamiljerna varit ute och tjänat som dräng under större delen av 1820-talet, och så blivit sjöman. Till drängtjänsten hörde vid denna tid och i dessa trakter också att vid behov tjänstgöra på husbondens fartyg. Till sjömansnamn tog han Olander, vanligen stavat Ålander, ibland av honom själv skrivet Ollander och på rospiggiska Hollander. 1829 arbetade han ännu som dräng i Skeppsmyra, men 1832 hade han lagt ihop tillräckligt mycket kapital och erfarenhet för att försöka sig som skeppare och redare. På auktion efter avlidne bondeskepparen Carl Nordin i Finala ropade han i januari 1833 in dennes öppna galeas *Hoppets Ankare* om 47,17 sv.l. Eftersom fartyget bara hade seglat två somrar, blev priset högt, det tycks ha varit omkring 2 700 rd bco. Så mycket pengar torde Ålander inte ha kunnat få fram omedelbart, utan efter ett par månader ordnades saken så, att änkan behöll en tredjedel, medan Ålander och en granne, bonden Jan Andersson, tog var sin av de återstående tredjedelarna. De två medredarna hade svårt att komma ut med betalningen för sina andelar, och Jan Andersson, som redan

²⁴ "Sköve" avser det utskjutande tak, som bl. a. Sigurd Erixon kallat "vinge".

²⁵ Det seglade en Björköbrigg. Utg. av J. Ljungström och H. Nordlund. Norrtälje 1939, s. 26.

²⁶RA, Svea HR, Häradsrättsdomböcker, Bro & Vätö skplg 1844 6/11.

hade urusla affärer, råkade i skuld till Ålander. *Hoppets Ankare* seglade två år under hans befäl, första året med ett mindre haveri, ett sjökast, då 27 tolfter bräder lämpades överbord för att galeasen skulle klara en julistorm. Vad som hände med *Hoppets Ankare* efter 1834 är oklart, den försvinner i varje fall från Vätös taxeringslängder. Jan Andersson gjorde konkurs samma år, och Ålander måste ha förlorat en del på affären, dock påpekade klockaren Lagerström, en av sysslomännen, att borgenärerna i konkursen "hafwa förhoppning om en ganska betydande utdelning i den".²⁷

Från *Hoppets Ankare* övergick Olof Ålander till *Försöket*. Det var en gammal Skeppsmyragaleas, som han förde 1835. Nästa år tycks han, av fartygsnamnet att döma, ha blivit djärvare och förde *Dristigheten*. Med *Dristigheten* trädde Ålander in i den krets, där hans bror Per Mattsson varit så välsedd. Huvudredare för fartyget var nämligen Margareta Olsdotter i Stridsby, hon som varit den energiska medlaren mellan Per Mattsson och Anna Olsdotter under deras stormiga trolovningstid. Margareta var änka efter bonden Anders Jonsson i Stridsby, som drunknade 1834, efter att ha varit sjuklig åtminstone sitt sista levnadsår. Han hade då upprättat testamente till Margaretas förmån på all lösegendom utom "den gamla obrukbara Galeasen och ett silfwer fickuhr", dessutom hade han redan i livstiden givit henne halva gården i vederlag för hennes i boet införda arvejordsmedel.²⁸ Hon skulle dock i stället ta hand om och uppfostra hans minderåriga syskon. Anders och Margareta hade själva inga barn.

Utom det obrukbara *Hoppet* hade Anders ägt hälften i en användbar galeas, *Dristigheten*. Den var inte heller ny, byggd 1824 och då mätt till 51 11/63 sv.l. Det var alltså denna, som Olof Ålander fick ta ansvaret för, både som skeppare och huvudredare. Han förde den två år, och samarbetet mellan skeppare och ägare gick tydligen utmärkt, ty 1838 flyttade Olof till Stridsby och gifte sig med Margareta. Den gård Ålander kom till var den ena av Västergårdarna, och närmaste granne var Anna Olsdotter, som hade gift sig med en tio år yngre dräng och övertagit hemmanet, sedan både fadern och brodern dött. Efter mannen, Jan Mattsson, kallades gården Jan-Matts. Den Jonssonska gården låg uppe i skogsbrynet öster om Jan-Matts. Den var i rätt dåligt skick, och hälften av byggnaderna tillhörde Anders Jonssons syskon. Men Olof och Margareta Ålander, som hon efter giftermålet kallade sig, blev inte länge kvar där. I december 1838 dog Margaretas bror Olof, han som vid tjuugo års ålder varit "i sit tillstånd och snille som mången myndig".²⁹ Han var blott tjugonio år och ogift. Ålander övertog då Margaretas fädernegård, varvid dock hälften av jorden löstes av Margaretas syster Maria och hennes man Per Pettersson, som förut köpt den gård, som nu är Stridsby gård.

Olof Ålanders gifte var inte bara ekonomiskt ytterst fördelaktigt, utan även socialt, då det gjorde honom till medlem av den s. k. "Björköadeln", som de ledande familjerna på Björkö benämns av lokaltraditionen. Björköadeln brukar ofta knytas till riksdagsman Matts Persson, men samlingspunkten på norra Björkö låg hos Olof Perssons släkt i Stridsby. Redan bland Olof

²⁷ RA, Svea HR, Häradsrättsdomböcker, Bro & Vätö skplg 1835 4/11.

²⁸ RA, Svea HR, Häradsrättsdomböcker, Bro & Vätö skplg 1843 4/11.

²⁹ ULA, Häradsrättsarkiv, Bro & Vätö, F8:77, bouppteckning efter Olof Persson 1829.

Perssons syskon fanns flera driftiga redare, och Olof själv var en av socknens första galeasbyggmästare. Genom kloka giften för sina barn skapade han sedan en släktkrets med stor inbördes sammanhållning och stort inflytande inom församlingen. Riksdagsmannen var gift med den äldsta av Olofs döttrar, hans bror Per fick den yngsta, Maria. Den äldsta sonen var gift till en gård i Söder Marum, och Carin Olsdotter kom till Södergården i samma by. Den femte system var gift med Anders Ersson i Finala, han som köpte Uppstugan. Alla dessa familjer var redare, och de manliga medlemmarna var skeppare i sina yngre år, liksom Olof Ålander. Nya initiativ inom sjöfarten i Vätö togs oftast i denna krets, och Ålander anpassade sig genast efter detta mönster. Medredaren i *Dristigheten*, Carl Mattson i Utanå, hade dött 1837, och fartyget värderades rätt lågt i bouppteckningen. Det övertogs av Carl Mattsons arvingar och Margaretas yngre svåger Erik Jonsson, som lät förbygga det. Olof Ålander fick däremot ta över befälhavarskapet på Erik Anderssons i Skeppsmyra stora galeas *Freden* om 71,61 sv.l., för att segla till Finland. Detta var också en av de nyheter, som kungörelsen om fri lantmannaseglation 1832 hade banat vägen för. Utrikes sjöfart hade tidigare varit förbehållen borgarna i städerna och deras kofferdikaptener, efter 1832 kunde även bondeskepparna ge sig över till främmande land, om också bara inom Norden.

En redare med "tur".

Med den goda ekonomiska bakgrund, som Olof Ålander fått genom giften med Margareta Olsdotter, var det naturligt, att han skulle vilja bygga sig ett eget fartyg. Nybygget skulle givetvis bli en skonare på klink och kravell. Den döptes till *Svan*. Om

Svans byggnadsort föreligger motstridiga uppgifter. I "Det seglade en Björköbrigg" står, att *Svan* var köpt från Finland, medan bilbrevet från 1841 nämner Stridsby som byggnadsort, enligt Ålanders egen uppgift inför rådhusrätten i Norrtälje.³⁰ Den muntliga traditionen i Finala talar om ett fartyg *Svan*, som skulle vara byggt på byggnadsplatsen i Nysvedjan, men det behöver inte vara denna *Svan*.³¹ Det säkraste torde vara att hålla sig till Ålanders uppgift. Stridsbys fartygsbyggeplats låg vid Sandviken på västra sidan av Björkö. *Svans* byggnadshistoria är ett gott exempel på hur varje möjlighet till förtjänst togs till vara. Bilbrev anskaffades innan fartyget var tacklat eller däckat. På cirka två månader sattes provisorisk rigg upp och *Svan* användes för fraktfart sommaren 1841, för att på hösten tas upp på stapeln igen, få däck och permanent rigg. Ålander hade så bråttom att komma iväg i början av juli 1841, att han inte väntade på att få ut ett ordentligt mätbrev.³² Han hade själv stått för bygget med två erfarna timmermän från Björkö till hjälp, och han var även fartygets befälhavare under *Svans* åtta första år. Av de skeppare, som sedan sattes att föra *Svan*, märks särskilt bonden Anders Petter Olsson i Väster Edsvik, som Ålanders fattade ett stort förtroende för. 1853 förbyggdes fartyget under ledning av bonden Per Mattsson i Finala, kommen från Rosätra. Skonaren kravellförhyddes och gjordes betydligt större, den mättes efter förbyggnaden till 83,05 sv.l. Byggnadsort nämnes ej i bilbrevet, men byggmästarens hemort gör det tänkbart, att *Svan* i

³⁰ I Björköbrigg har författarna tydligen förväxlat *Svan* med *Freden*, en Finlandsköpt skonare, som Ålander hade på 1860-talet.

³¹ Medd. 1966 av fru Blenda Frithiofsson, f. Lindström, Finala.

³² RA, Kommerskollegii arkiv, Fribrevshandlingar 1841 bd 2 nr 26.

så måtto var byggd i Nysvedjan, att dess förbyggnad skedde där. En av de sista befälhavarna på *Svan* var Carl Olof Eriksson, ursprungligen från Noor, sedan gift till Stridsby. 1873, när skonaren alltså hunnit bli ganska gammal, såldes den till Häverö.

Utom *Svan*, som Ålanders var ensam ägare till, var de också medredare i den stora galeasen *Neptunus* om 78,16 sv.l., som Margaretas far lämnat efter sig. När rederiet organiserades om efter Olof Olssons död, tog Margaretas äldsta bror, Erik Olsson i Marum, två tredjedelar och huvudredarskapet, medan Ålanders fick en tredjedel. Detta rederi upplöstes redan 1844, varefter fartyget försvinner ur källorna, antagligen slopat.

De tomter, som Ålanders och Per Petterssons bodde på, var de bägge Östergårdstomterna. Ålanders hade den sedermera obebyggda hörntomten vid Utanåvägen. Deras mangårdsbyggnad revs efter Margaretas död, fastän den var nyare än Petterssons.³³ Då ägorna i Stridsby naturligt arronderades genom de sammanslagningar, som flera dödsfall i de andra gårdarna gav upphov till, har byn aldrig undergått laga skifte. Uppdelningen av jorden skedde utan myndigheternas medverkan direkt mellan Petterssons och Ålanders. De båda familjerna levde sida vid sida nästan som en enda. Ålanders fick inga barn, Petterssons två flickor. Det var egendomligt ont om barn, i synnerhet gossar, i åtskilliga av Björkö-Arholmas ledande familjer vid mitten av 1800-talet, och det var inte bara en stor sorg utan också ett stort bekymmer för

³³ "Ett stort äppelträd ve gården, där hade varit en gård förut. Där stod en nyare byggnad, för å få pengar sålde min svärfar den till en ingenjör Olsson (vid stenhuggerierna i Norrviken på Vätö) men han fick inte så mycke som var uppgjort, Olssons kunde inte betala, han förlora på de." Medd. 1949 av fru Annie Juhlin, f. 1896, Stridsby.

familjerna, som såg sig utan söner att överta gårdar och rederier. Ålanders fyllde något av tomrummet genom att ta en foster-son, den faderlöse Per Jansson från Munnäs, en släkting till Margareta. Olof Ålander hade också fattiga släktingar, men dem fick han hjälpa på annat sätt, så t. ex. de blivande skepparna Johan Petter Jansson-Holmberg, som Ålander satte stort värde på, och Johan Petter Strömberg. De var söner till respektive Kajsa Persdotter, Olofs halvsyster, och Juliana Örling-Lindholm.

På sjöfartsområdet samarbetade Olof Ålander i allmänhet inte med Per Pettersson, utan var och en var engagerad i sina företag. Några år på 1860-talet var de visserligen medredare i förra finska skonerten *Freden*, men det blev ingen affär som manade till efterföljd. *Freden* f. d. *Sovinto*, 91,38 sv.l., hade gjort haveri i Sandhamns-skärgården 1864 och riksdagsman Matts Persson köpte den och lät reparera den. Sedan sålde han den till Olof Ålander och Per Pettersson 1866, men deras samarbete räckte bara tre år, varpå *Freden* försvann.³⁴ Samtidigt med förvärvet av *Freden* hade Olof Ålander träffat förberedelser för ett nybygge. Impulsen till detta kom kanske från den unge skeppare, Carl Olof Eriksson från Noor, som 1862 hade tagit befälet på *Svan*. Han flyttade sedan över till Stridsby och blev gift med Per Petterssons äldre dotter Anna Brita. *Svan* var rätt gammal, ett nytt och större fartyg var behövligt. Nybygget skulle få namnet *Olof*, vilket förefaller att syfta både på Ålander och Eriksson. Enligt traditionen byggdes det på Stridsbys skeppsbyggeplats vid Sandviken. Det var ett rent kravellbygge. Som färdigt

³⁴ Möjligen i samband med riksdagsmannens död 1869. Per Pettersson hade betydande skulder till sin bror.

mätte det 71 nyläster, vid ommätning 1876 till nettoregisterton 222,62. Skeppsbyggmästaren N. P. Björk i Gävle, som var mycket uppskattad i Vätö, var byggmästare. Ålander överlät en mindre del i *Olof* åt Olof Eriksson, när denne tog befälet 1867. Att låta befälhavaren köpa in sig i det fartyg, han skulle föra, var mycket vanligt, men det tog rätt lång tid innan seden trängde igenom i Vätö. Det ansågs att kaptenen skulle tillvarata rederiets intressen bättre, om han själv ingick i det. Eriksson förde *Olof* i fem år, därefter överläts det på det Ålanderska rederiets tredje skeppare, Per Holmberg i Marum. Tradererna hade förändrats sedan den tiden, då Ålander själv befor norra Östersjön till Norrland och Finland. Nu seglade man på större farvatten, till de tyska Östersjö- och Nordsjöhamnarna, till England och litet på Belgien och de franska kanalhamnarna. Den viktigaste lasten var fortfarande trävarorna från Norrland, men seglationen var inte riktigt lika lönande som under 1800-talets första årtionden, då man både fram och åter oftast hade "en full och bekväm last", som det heter i de gamla certepartierna. Nu kunde redarna inte alltid räkna med returlast. Rederierna mötte dessa svårigheter bl. a. med att skaffa större fartyg. Så beslöt sig de båda Olovarna, med den yngre i spetsen, för att beställa ett barkskepp, som också byggdes i Sandviken av N. P. Björk. Sjökapten Olof Edvard Mattsson, född 1870 i Väster Edsvik nära Sandviken, har berättat om dessa byggen: "En skonare som hette *Olof* byggdes ve Stridsby, de vill säga ve Sandviken. Byggmästare var från Gävle, en som hette Björk. Samma rederi byggde en barkriggad hette *Emigrant*, slutet på sextitale, samma Björk som byggde den, var större den. Vad jag hört berättas, så var dom ganska goda seglare,

de var dom båda två."³⁵ *Emigrant*, 311,71 ton, blev färdig till augusti 1872, Eriksson var både huvudredare och i allmänhet befälhavare. Men på detta hans eget fartyg följde honom inte Ålanders goda tur, eller också tog han som sin egen större risker. I januari månad 1878 strandade *Emigrant* på grundet Kentish Knock utanför Ramsgate, övergivet av besättningen, som räddade sig.

När Eriksson lämnade befälet på *Olof*, tog Ålander fostersonen Per Jansson till skeppare där. Vid samma tid visade det sig nödvändigt att byta ut den gamla *Svan* mot ett nytt fartyg. Antagligen var skogen på Stridsby rätt hårt skattad efter byggena av *Olof* och *Emigrant*, eftersom Ålander lät bygga *Svan (II)* utanför socknen. Sjökapten Mattsson har i Det seglade en Björköbrigg skildrat *Svans (II)* tillkomst i det kapitel, som handlar om hans svärfar, Per Pettersson i Väster Edsvik, som skeppare: "År 1873 sattes han som skeppare på skonerten *Svan* från Stridsby. Detta fartyg var då alldeles nytt. Det hade spantats upp i skogen i närheten av Studsboda, rätt långt från sjön, och sedan plockats sönder igen och forslats ned till vattnet, där man åter satt upp spanten och byggt skutan färdig. När *Svan* gjorde sin första resa, hade den ingen bramrigg och ingen libvbåt. Under 16 år förde Pettersson sedan sin *Svan* under lyckosamma turer i nord- och östersjöfart." 1949 rättade Edvard Mattsson i vad han berättade Studsboda till Skärsta i Börstil, vilket bättre stämmer med bilbrevets Hallsta i Börstil.³⁶ Byggmästare var en annan Per Pettersson, från Söder-Råda i Söderby-Karls socken, en av Roslagens mera kända byggmästare för det mindre ton-

³⁵ Medd. 1949. — *Olofs* första fribrev 1867 nr 220, *Emigrants* 1872 nr 261.

³⁶ *Svans (II)* första fribrev 1873 nr 402.

naget. Ålander hade två medredare i *Svan* (II), dels skepparen Per Pettersson, dels Carl Erik Andersson i Simpnäs, som 1882 sålde sin åttodel till Per Jansson. *Svans* dräktighet var 169,08 ton, och strax innan den var färdig i september 1873, såldes gamla *Svan* till Häverö.

Ungefär samtidigt med att *Svan* (II) be-
ställdes, förstärkte Olof Ålander sitt jord-
innehav i Stridsby genom att köpa den
gård, som Anna Olsdotter och Jan Matts-
son hade haft. Ålanders, som annars levde
ett stillsamt liv, tycks inte ha kunnat dra
riktigt jämnt med Jan Mattsson, eftersom
Jan 1849 lät stämma dem båda inför rätta
för att de hade beskyllt honom för tjuvnad,
”och sådant rykte om honom i orten ut-
spriddt.”³⁷ Olof Ålander och Per Petters-
son genstämde om ett okynligt hästkrea-
turs betande, men parterna förliktes mot att
Jan betalade en mindre summa. 1862 läm-
na Jan Mattsson hemmanet till sin äldre
dotter, och sedan till sin yngre, men då
båda dött, köpte Olof Ålander in det 1871.
Olof och Margareta hade nu tillsammans
15/16 mantal i Stridsby, och av byns fyra
gårdar hade blivit två. Per Petterssons gård
övertogs vid hans död av Olof Eriksson, det
var 1873. Familjerna knöts ännu fastare
samman, när Per Jansson gifte sig med Au-
gusta Pettersson, Per Petterssons yngre dot-
ter.

Olof Ålander levde inte så länge efter
Emigrants förlisning. Han dog den 15 maj
1879, efter att tio dagar före sin död ha
upprättat ett inbördes testamente tillsam-
mans med Margareta. Han efterlämnade
9/16 mantal i Stridsby, värderat i boupp-
teckningen till 3.960 kronor, medan hans
fartygsdelar uppskattades till det tiodubbla,
15/16 i *Olof* till 16.875 och 3/4 i *Svan*

(II) till 13.500. Dessutom hade han 9.600
att fordra av Assurance-bolaget ”Roslagen”
med säte i Väddö, i ersättning för förlista
Emigrant. Sammanräknat belöpte sig hans
fordringar till 12.207:08, medan skulderna
uppgick till 12.077:61, alltså den vanliga
Vätöbalansen, där inga pengar fick ligga
outnyttjade. Skillnaden mellan tillgångarna
i fast egendom och i fartyg, som kunde för-
svinna som genom en vindpust, är påfal-
lande, och visar, vilket vågspel rederierna i
Vätö gav sig ut i, i synnerhet redare av en-
samredartyp, som Ålander. I själva verket
var hans reservkapital i fast egendom större,
då hans hustru ägde ytterligare 3/8 man-
tal. Att en fartygsförlisning i Vätö ofta be-
tydde konkurs för både redare och skeppa-
re, är under dessa förhållanden inte svårt
att förstå. Men de fartyg, som Olof Ålan-
der själv var huvudredare för, de förliste
inte. Han var i besittning av detta obeskriv-
bara något, som i Vätö kallades ”tur”.

Behållningen efter Olof Ålander blev
40.640:72 kronor. Det var aktningvärt,
men inte på långt när vad svågern, riks-
dagsman Matts Persson, lämnat efter sig
tio år tidigare, nämligen 82.565 rd rmt (=
kronor), men så var också riksdagsmannen
sin generations rikaste redare i Vätö. Ålan-
ders testamente var avsett att på ett rätt-
vist sätt fördela den gemensamma förmö-
genheten mellan Olofs och Margaretas
släktingar. Först och främst skulle dock
den överlevande sitta i orubbat bo och i sin
livstid fritt disponera över all boets egen-
dom. Därefter skulle 8 000 kronor delas ut
i legat till släktingarna, därav 3 000 till
Olofs släkt och 5 000 till Margaretas. Det
överskjutande skulle gå till fostersonen och
hans hustru. Hur kom Ålanders fram till
summan av 8 000 kronor? Paralleller från
andra testamentariska dispositioner visar,
att det är de gamla arvejordsmedlen som

³⁷ULA, Häradsrättsdomböcker, Bro & Vätö
skplg 1849 22/3.

återkommer, trots att bördsrätten hade upphävts 1863³⁸. För säkerhets skull sattes pengarna in på bank för arvingarnas räkning.

Redaränkan som redare.

Olof Ålander dog i rätta ögonblicket för att slippa se sin förmögenhet smälta samman under den svåra fraktkrisen i början på 1880-talet. Margareta Ålander, som vid mannens död var sjuttiofem år, fick däremot kämpa sig igenom den. Hon behöll gården och huvudredarskapet för *Olof* och *Svan* fram till 1885. Många Vätöredare skaffade sig kapital genom att låna av sina släktingar, och några av dem hade i själva verket ytterst obetydliga egna resurser. Till dem hörde Margaretas systerson Anders Andersson i Finala, son till Anders Ersson. Vid faderns död 1881 övertog han dennes fartyg, men råkade nästan genast i svårigheter. För att hjälpa sin systerson köpte Margareta 1884 tre åttondelar i den gamla skonare som kallades "*Finala-Frithiof*" och en tredjedel i Anders Anderssons och hans bror Eriks skonare *Richard*, fig. 2. Den förra fick icke desto mindre avträda sin egendom till sina borgenärer, och Per Olsson i Väster Edsvik, nästa huvudredare för *Frithiof*, gjorde konkurs, varpå Margareta Ålander själv tog huvudredarskapet för skonaren 1885. Då lämnade hon emellertid ifrån sig sina egna fartyg och sin gård till Per Jansson.

Frithiof blev inte till någon större glädje för Margareta. Det var en gammal skuta, byggd senast 1847—48, och när den råkade ut för ett svårt haveri 1887, lät hon slopa den. Det var inte lönt att reparera gamla segelfartyg i ångbåtarnas tidevarv. *Frithiof* innebar slutet på Margareta Ålan-

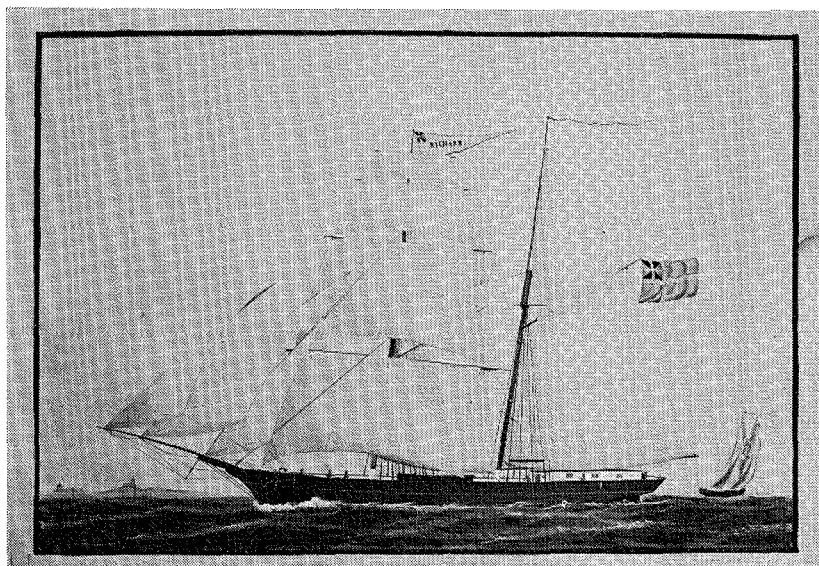
ders verksamhet som redare. Den hade börjat redan 1835 med *Dristigheten*, sedan trädde hon tillbaka för Olof, men när hon efter hans död i åtta års tid lyckades fortsätta rörelsen under vidriga förhållanden, visade hon, att hon behärskade rederitekniken så väl som någon man. Däremot tycks hon aldrig ha fått lära sig skriva, inte ens sitt eget namn. Som hjälp i det avseendet, och som stöd nu på sin ålderdom valde hon med sitt vanliga goda omdöme en man, som en meddelare har beskrivit med orden "alla tiders person, skötsam å bra".³⁹ Det var skeppsredaren, häradssdomare J. A. Johanson i Öster Edsvik. Han var gift med riksdagsmannens dotter och hade övertagit en stor del av svärfaderns ledande roll i församlingen. Han blev "änkan Ålanders" ombud, i synnerhet under de perioder, då fostersonen var på sjön.

Kort efter det *Frithiof* slopats, försvann även de andra Ålanderska fartygen från Stridsby. 1890 sålde Per Jansson *Svan (II)* till storredaren A. F. Andersson i Kulla, och året därpå *Olof* till ett Norrtäljerederi med borgmästare E. Behmer i spetsen. Varken *Svan* eller *Olof* förliste för sina nya redare, men trots att *Svan* satts i stånd så sent som 1889 enligt Per Janssons uppgift: "Efven får upplysa att fartyget har detta år undergått större Ripprastion Cirka 1800 kronor"⁴⁰ var det 1901 färdigt att slopas och avriggades till pråm. Samma öde hade övergått *Olof* redan 1897. Per Jansson hade 1891 en liten ångbåt, *Necken*, som gick regelbundna turer mellan Vätö-öarna och Norrtälje. Men 1892 avvecklade Margareta Ålander jämte systerdottrarna och deras män all verksamhet i Stridsby. Gårdarna

³⁹ Medd. 1949 av fru Maria Ahlstrin, f. Mattsson 1879, Simpnäs.

⁴⁰ RA, Länsräk. Sthlms län, Mell. Roslags fögd. Verifik. 1890:2:736.

³⁸ Förstad 1857, för landsbygd 1863.

2. Skonaren *Richard*, 112,18 sv.l., signal HQBR. Text: "Richard från Wätö förd af Kapten A. Österlund 1865". Akvarell av H. Reimers, Kiel. Akvarellen i privat ägo. Foto förf. 1966.

såldes och likaså *Necken*; Olof Eriksson, som var mera till åren kommen, flyttade till en lägenhet i Skeppsmäsa, och Per Jansson, femton år yngre, övertog ett hemman i Ortala. Margareta Ålander stannade ensam kvar på undantag i Stridsby i sitt gamla hem, med en piga. Köpare av hemmanen var Norrtälje ångsåg, som omedelbart avverkade skogen "så det var alldeles kalthugget, sen sålde dom bort'et igen."⁴¹ Hela Stridsby blev genom försäljningen samlat på en enda hand, och det förblev så även sedan en jordbrukare från Forsmark 1894 köpt "Stridsby gård".

Margareta Ålander dog först 1899, tjugo år efter mannen, då hon var nittiotvå år. Hon hade överlevt inte endast alla sina syskon, utan också flera släktingar i följande generationer. Av de utsedda testamentsex-

⁴¹ Medd. 1952 av fru Annie Juhlin, f. 1896, Stridsby.

kutorerna från 1879 hade två gått bort före Margareta, och den ene av dem var representanten för Olofs släkt, Johan Petter Jansson-Holmberg, varför hela arbetet med att spåra upp Olofs arvingar föll på J. A. Johanson, som företrädde Margaretas släkt.⁴² Under den långa tid som förflutit sedan Olofs sysstrar flyttade till Gräsö hade fränderna på Björkö helt förlorat kontakten med dem och deras efterkommande. Med hjälp av en affärsbekant i Öregrund och pastorsämbetet i Gräsö lyckades dock J. A. Johanson få rätt på dem alla. Systrarna var döda, likaså en del av syskonbarnen. Av de kvarvarande var några omhändertagna av fattigvården, så att legaten, även om sum-

⁴² J. A. Johansons korrespondens, kvittenser m. m. under rubriken "Kvittenser af Ålanderske arvingarne" förvaras i Öster Edsviks gårdsarkiv. Fru Nanna Edsmark, f. Johanson, har med största älskvärdhet ställt detta material till förf. förfogande.

morna var ganska små, bör ha varit välkomna. Olof Ålander blev utlöst från Uppstugan omkring 1820, och det är ett slående bevis på släktkänslans styrka, att han och hans hustru bevarat hans arvejordsmedel i närmare åttio år, så att de kunde betalas ut till tredje generationen börsberättigade arvingar. Börsrätten hade, som ovan påpekats, avskaffats 1863, men Vätöborna hade fått den i blodet.

Rederirörelse och släktkänsla.

1800-talets sjöfartssamhälle i Vätö visade en säregen brytning mellan gammalt och nytt. Då det gällde sjöfarten, hade Ålanders hört till den initiativrika och modernt inriktade ledargruppen inom sitt lokalsamfund, tätt i hälarna på de verkliga "entreprenörerna" i socialantropologisk mening,

t. ex. Margaretas far eller riksdagsman Matts Persson, men på familjelivets område tänkte de traditionellt. Det var samma kontrast som vid Per Mattssons frieri till Anna Olsdotter på 1820-talet, där uppvakningen skedde helt i hävdvunna former med föräldrarnas goda minne, samtidigt med att samma föräldrageneration energiskt kämpade för rättigheten att utnyttja landvinningarna inom skeppsbyggeriet på sina egna fartyg. När denna rättighet beviljats dem, fortsatte ändå de och deras barn med det fåtals-partrederi inom släktens ram, som var utmärkande för Vätö socken. Man åstadkom en sammansmältning av släktekonomi och ren affärsekonomi, som troligen innebar större risker än en ekonomi, byggd på enbart affärskontakter, skulle ha gjort, men som kunde lyckas, som exemplet Ålanders visar.

Summary

With hope as the anchor

The fortune of a family of ship-owners in the 19th century.

In certain districts along the coast of Sweden the peasants, in earlier centuries, developed shipping centres, where the men built and sailed their own vessels. One of these centres was the parish of Vätö, situated to the north of Stockholm on the eastern shores, in Roslagen. From the 1780's the Vätö boats were increasingly engaged in the trade between the Stockholm region and the new industrial enterprises in Norrland. The parish managed to maintain a flourishing traffic along these lines until the end of the 19th century, when competition from steam-boats and altered trade conditions brought an end to the freight-traffic of the farmers.

This course of events is here illustrated by the fortunes of the "Uppstugan" (Upper House) family in the village of Finala. The farmer — ship-owner existed in spite of the official Swedish economic policy, which favoured the towns with exclusive rights to deck their ships and to sail abroad.

Shipping during the Napoleonic wars was fairly remunerative, but the Vätö crews on board their open sloops and hermaphrodite schooners paid heavy toll in lost ships and drowned men. From 1804 to 1828 Uppstugan lost three ships, one after another, and two master shippers, father and son. In 1832, the Swedish Government at last permitted the rural population to build decked ships and to sail to Finland, Denmark and Norway. Now the youngest son ventured to build a real schooner of about 200 r.t., the biggest in the parish. But the times were bad, and his means inadequate, so that he had to go bankrupt in 1840. When he was drowned two years later, the old parents sold the farm and the shipping days of Uppstugan were over.

There was one son left, Olof, who dropped the patronymic as was customary with the sea-going people and called himself Ålander. An able shipper, he eventually married a young widow Margareta in a neighbouring village, the managing owner of his

ship. Olof and Margareta carried on the shipping business with moderate success until Olof died in 1879. They had no children. They owned several schooners, and Olof seems to have been endowed with "luck", because his ships did not founder. As the liberalization of the shipping regulations proceeded, the voyages were extended to the North Sea.

Olof had brought with him on his marriage his land-inheritance funds. Up to 1857—63, the ancient principle, by which land belonged to the family, not to the individual, had been maintained by Swedish Law. If a person sold out, the money he received was still not his own, but was to be pass-

ed on to his heirs. Margareta continued alone for eight years, even through the crisis in the 1880's when she had to help her own people. She was able to save not only Olof's share of the land-inheritance funds but also her own. When she died in 1899, all their relations up to the third generation got their share of the money.

Family feeling was very strong in Vätö, and a shipping man in difficulties seldom applied to his relatives in vain. This fact made the shipping organization in the parish more vulnerable than it would have been on a strictly commercial basis, but it might yield dividends, as the Ålander example shows.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Provringning av kyrkklockor

En ringningsed med exempel från Skåne

Av Torsten Karlson

I en tidigare uppsats, Anteckningar om Glimåkra kyrkklocka, har förf. uppmärksammat bruket att provringa ny klocka ett dygn.¹ Glimåkra kyrkoräkenskaper år 1616 talar nämligen om "x karle som ringe klocken nat och dag". Utöver detta exempel från Östra Göinge härad citeras en uppteckning 1929 från Fulltofta i Frosta härad: "När man hade fått gjutit en ny kyrkklocka, skulle man ringa ett helt dygn med den som prov. Höll den då, så var den bra, men höll den inte, så fick gjutaren ta den igen". En förfrågan 1965 vid ett antal folklivsarkiv om nämnda sed gav emellertid negativt resultat. Sedan dess har jag under andra forskningar i Lunds landsarkiv kommit på ytterligare skånska belägg, som här skall redovisas. Källmaterialet utgöres till övervägande del av kyrkoräkenskaper och verifikationer, vilka ofta kontrollerats med utgångspunkt från notiser i Lunds stifts matrikel 1955.² De nytillkomna beläggen förtecknas nedan i kronologisk ordning.

Den näst Glimåkra äldsta notisen om dygnslång provringning härrör från *Burlövs* socken i Bara härad. Ingemar Ingers meddelar, att gamla klockan rämnat "slett i tu" vid sorgeringningen efter änkedrottning Sophia år 1631.³ Först 1636 fick församlingen råd att gjuta om klockan, vilket skedde hos gälbjutarens Hans Kemmer i Helsing-

ör. Affären föranledde kyrkoherde Hans Andersen Vedel till följande anteckning i räkenskapsboken: "Giffuit rottgeteren, som hengde klocken met sit egit redschab, och hans wmage oc fortæring frem oc tilbage igien til Helsingör — 16 dlr. Klocken strax i hans neruærelse att proffue ringe giffuit sogne mendene i 24 timer 2 t:r øll, t:n 14 mark. Penge — 7 dlr. Øillet at lade hente — 1 mk 4 ss. Rottgeterens fortæring 2 dage hand vaar her — iij mk."⁴ Hans Kemmers klocka användes fortfarande i Burlövs gamla kyrka. Enligt inventarieförteckningen år 1830 har den följande inskription: "Ornamentum Ecclesiae Burlovianæ, fusum anno 1636. Patrono M. Nicolao Georgio Ærylæo. Pastore Andrea Vellejo".⁵

Det föreligger ytterligare två belägg för långvarig provringning under 1600-talet — i åtminstone ena fallet hela tre dygn. Klockgjutaren Bengt Mårtensson från Jönköping hade i Torrlösa murat upp en smältugn och stöpte där år 1694 ringklockor till Torrlösa, Källs-Nöbbelöv och Röstånga församlingar i Onsjö härad.⁶ De båda senare klockorna har enligt anteckningar i räkenskaperna undergått provringning. Bland utgifterna för *Källs-Nöbbelövs* klocka redovisas "1/2 tunna öhl till dem som ringde profringningen", och från *Röstånga* lyder motsvarande notis "3/4 tunna öhl till dem, som gjorde probringningen i 3 dyng".⁷

¹ Göinge Hembygdsförenings årsbok 1965, s. 54 f.

² Lunds stifts matrikel, utg. av S. H. Ohlsson. Lund 1955. Klockgjutarregistret s. 513 ff. — Jag ber att få tacka tjänstemännen vid Landsarkivet och Universitetsbiblioteket i Lund samt vid Riksarkivet i Stockholm för att de utan hörbart knot kämpat med mina beställningar av tunga räkenskapsvolymmer.

³ Brev till förf. 18/10 1969. — Ett kungligt brev 4/10 1631 hade anbefallt en halv timmas ringning dagligen fram till begravnigen den 15/11, då två timmars ringning var påbjuden. Danske Kirkelove 1536—1683, utg. af H. Rørdam. III, s. 196 f.

⁴ Landsarkivet, Lund (LLA): Burlöv, L Ia:1, 1635. Originallet i Uppsala universitetsbibliotek. — "Rottgeter" (lågty.) = rödgodsgjutare.

⁵ LLA: Lunds domkapitels arkiv, F IIja:42, Bara kontrakt, Burlöv.

⁶ Meddelat av Edvin Andersson i brev till förf. 19/12 1965. Se E. Andersson: Alle skohla kyrkio bygga och uppehålla. Onsjöbygden 1964, s. 49 ff.

⁷ LLA: Källs-Nöbbelöv, L Ia:1, 1694 resp. Röstånga L Ia:1, 1694. Andersson skriver något felaktigt på s. 53, att båda kyrkorna bjöd på "öhl till dem som ringde probringningen i 3 dyng". — 1 tunna öl = 125 liter.

Ett kvitto från Pålh Nielsen, daterat i Röstånga i augusti 1694, gäller "en half tunna öll — — — som sochne mennner finge når dhen nya kläckan profringdhes".⁸ Eftersom skillnaden i ölkvantitet inte är så stor, kan man räkna med åtminstone två dygns provringning i Källs-Nöbbelöv. Det är också tänkbart, att manskapet här var mindre och tre dygn därför möjligt.

Knislinge församling i Östra Göinge härad fick år 1728 sina två spruckna ringklockor omgjutna till en större av den produktive Andreas Wetterholtz i Malmö.⁹ Vid det tillfället omtalas emellertid ingen provringning, även om sådan kan ha ägt rum. Tre år senare uppdrog samma församling åt Gerhard Meyer i Stockholm att gjuta en ny klocka, vilken omsider forslades sjövägen till Åhus.¹⁰ I en skrivelse till länets landshövding år 1732 (se nedan under Kviinge) uppger sockenprästen Magnus Gyllick, att klockgjutaren åtagit sig "answar för all den skada kläckan kunde wederfaras til dess profringningen efter 24 timmars stadiga ringning öfwerståndnen war, eller ock 20 åhrs tid från kläckan war uphängd".¹¹ Räkenskaperna 1731 bokför också 8 daler "till 20 carlar, som ringt natt och dag wijd profringningen" samt — i förbigående nämnt — 3 daler "till een carl som wijd prädijsningarne upwactade med trommande".¹²

I *Kviinge*, grannförsamling till *Knislinge*, blev ringklockan år 1732 omgjuten och utökad av Andreas Wetterholtz.¹³ Räkenskaperna för detta år redovisar dock ingen särskild avgift för provringning, däremot kostnad "för trommande på prädikedagarne under den tid kläckan omgiutades". Av Magnus Gyllicks ovannämnda suppliken den 25 juli 1732 framgår, att kontrakt ingåtts med Wetterholtz, till vilket kyrkoinspektorn, Olof Feuk, fogat följande erinran, daterad Önnestad den 19 juli 1732:

⁸ LLA: Skånska kyrkokontoret, D Ia:26, Onsjö härad, 1694.

⁹ LLA: *Knislinge*, L Ia:1, 1728.

¹⁰ LLA: *Knislinge*, L Ia:1, 1731.

¹¹ LLA: Kristianstads läns landskontor, D IV, suppliker 1732—1734.

¹² Trummande som ersättning för klockringning har jag även påträffat i Hjäsås 1696—1702 och i Kviinge 1732. LLA: Hjäsås L I:1, 1698 resp. ovannämnda brev från Magnus Gyllick 25/7 1732. Jmf N.-A. Bringéus: Surrogat för kyrkklockor i sägen och verklighet. Fataburen 1956, s. 93.

¹³ LLA: *Kviinge*, L Ia:2, 1732.

1:mo Bör kläckegiutaren Wetterholtz sig förbinda, att icke allenast wara ansvarig för kläckan wid profringningen 24 timmar och ett år efter omgiutningen genom wanligt ringande, uthan ock, där klockan 2:ne år efter omstöpningen skulle gå sönder, då sielf wara skyldig på egen omkostnad, uthan kyrckans ringaste depance, den åter å nyo omstöpa och uthi kläckestapelen frij uphänga.

Emot detta hade Gyllick följande att andraga:

Men 1:mo weet iag intet, om dett af andra contracter kan wijsas, att kläckegiutaren blifwit ansvarig för någon kläckan wid 24 timmars profringning, och des uthan 2 år efter omgiutningen. — — — Så snart nu 24 timmars profringning war öfwerståndnen, behöfde kläckegiutaren intet wara ansvarig uthi ett år, mycket mindre 2 år.

Som framgår av citaten var både kyrkoinspektör och präst eniga om att klockan skulle undergå provringning i 24 timmar, vilket sannolikt också skedde, fast det inte noterats i räkenskapsboken.

På 1760-talet skulle *Näsums* kyrka i Villands härad begåvas med ny klocka. Det framgår av räkenskaperna, att pastor och socknemän 1766 slutit kontrakt med amiralitetsklockgjutaren Magnus Bergstedt i Karlskrona "om den åstundade nya kläckans giutande till fem skeppunds wigt, hwarföre Bergstedt, utom 24 timmars profringning, åtagit sig ansvara utj ett års tid — — —".¹⁵ Det meddelas också, att provringningen ägt rum i januari månad år 1767. Bland utgifterna upptages 28 daler till "handräckning wid kläckans uphängande och profringning".

Gjutningen av ny ringklocka till *Fosie* församling i Oxie härad år 1768 är väl dokumenterad. När kyrkans bokslut gjordes upp, var klockan levererad och hade undergått provringning.¹⁶ Klockans hämtning från Malmö samt rep och förtäring till manskapet under provringningen kostade drygt 16 daler. Ringningens längd är däremot inte fixerad i denna bok. För att finna uppgifter härom får vi gå till lantkyrkobokens verifikationer, som är bevarade för detta år.¹⁷ Bland dessa handlingar har jag påträffat kontraktet med Andreas Wetterholtz, vilket vittnar om ett mindre

¹⁵ LLA: *Näsum*, L I:3, 1766.

¹⁶ LLA: Malmöhus läns landskontor, G Xaa:27.

¹⁷ Riksarkivet, Stockholm (RA): Lantkyrkoräkenskaper, Malmöhus län, 1768, verifikationer, fol. 3045 ff.

vanligt avbetalningssystem. Klockgjutaren skulle före 1768 års utgång till Fosie kyrka leverera samt "fri och färdig" i tornet upphänga en ny metallklocka om 2 skeppund och 5 lispund i vikt. Som handpenning erhöll Wetterholtz kyrkans korn-tionde, beräknat efter gällande markegångspris. Andra punkten i detta kontrakt lyder:

Då klockan är i tornet uphängd och undergått profringning i 24 timmar, samt befunnen till alla delar giltig, betalas till h. Wetterholtz contant tvåhundra dal. smt i afräkning på summan.

Eftersom kyrkan inte förfogade över mer pengar än som behövdes till nödvändiga reparationer, skulle resterande summa betalas ut till klockgjutaren i form av kyrkans årligen behållna tionde av råg, korn och havre tills hela arvodet — drygt 1 210 daler — var erlagt.

Widare förbinder sig Wetterholtz att, utom profringningen, vara för kläckans ansvarig i 2:ne år derpå, under dess bruk genom ordinarie ringningar, så at hon deraf hwarken skall spricka ell:r eljest sitt liud förlora.

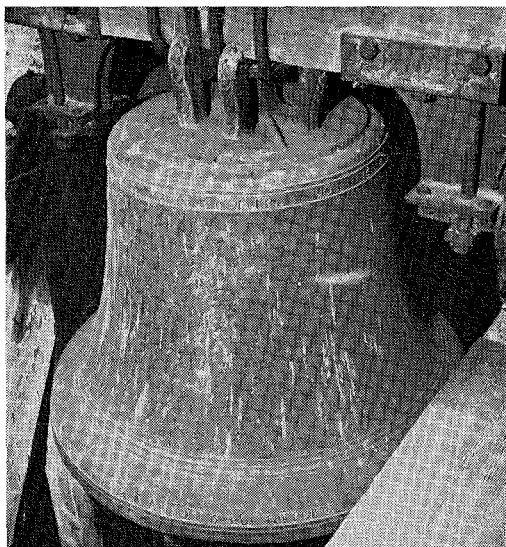
Kontraktet är undertecknat i Malmö den 15 januari 1767 av kyrkoherde Christopher Billing, kyrkoinspektör Ludvig Cronsiö och "Kongl. priv. styck- och klockgjutaren" Andreas Wetterholtz.

Ett par kvittenser är också av intresse i detta sammanhang. Klockgjutaren erhöll den 7 december 1768 sina 200 daler, sedan nya klockan dagen förut blivit "utti tornet uppstält och uthärdad 24 timars profringn.". Två personer, antagligen kyrkvårdarna i Fosie, kvitterade den 10 maj 1769 pengar för "den omkostnad som undertecknade wid Fosie kyrckjas nya kläckas uphängande och profringning gjorde neml.: Till förtäring under 24 timmars ringning — — —".

Matheus Lundborg skriver i sitt digra arbete om Heliga Trefaldighetskyrkan i *Kristianstad*, att församlingens två nya klockor år 1781 provringdes i två dygn.¹⁸ Klockgjutaren hette Abraham Palmberg, och verkstaden låg vid Skottenborg på söder i staden. Bland räkenskaperna år 1782 finns några handlingar, som berättar om ringningen.¹⁹ En passus i kontraktet med Palmberg den 21 augusti 1781 lyder:

¹⁸ M. Lundborg: *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad*. Kristianstad 1928, s. 207.

¹⁹ LLA: Kristianstads stadsförsamling, L I:2, 1782.

1. Storklockan i Burlövs gamla kyrka, Skåne. Den blev gjuten av Hans Kemmer 1636 och provringdes i 24 timmar. Även lillklockan i kyrkan blev provringd; det var 1739. Foto förf.

När nya klockorna äre färdiga och utj tornet uphängde, blifwer jag ansvarig utj 24 timmars profringning och 2:ne år och dag der efter ordinar ringning.

Kyrkodrängen Engle Sörensson kvitterade i oktober 1782 16 skilling specie för sin "möda wed klockornes nedtagan- och uphängande i kyrchjogafwelen"; klockorna hängde på den tiden inte i tornet utan i bågöppningar i korgaveln.²⁰ Vidare redovisas avgift "till manskap, hwilcket förrättadt profringningen, som påstod 2:ne dygn — — — utbetalt efter kyrckjorådets beslut och quittance den 11 april 1783 — — — med några stop bränwin till dheras förnöyande som friwilligt och ofwer natten förrättadt ringningen". I den nämnda kvittensen från kyrkorådet fixeras provringningen till år 1781.

Klockan i *Östra Broby* församling, Östra Göinge härad, var enligt kyrkoräkningen 1810 sprucken och hade inte kunnat nyttjas under ett par års tid.²¹ Nu blev den omgjuten och utökad av klockgjutaren J. H. Fries i Kristianstad, "för hwilcket alt, jemte den söndrige klockas nedtag-

²⁰ Bild i Lundborg, a.a., s. 43.

²¹ LLA: Ö. Broby, L I:3, 1810.

ning ur tornet, transporterung till Christianstad, den nys transporterung till Broby och uphängning m. m. sedan den samma undergådt profning i 24 timmar och till herr pastors och församlings nöje i ljud och danning verkstald, Friis quitterar sin accorderade summa i ett för allt — — —”.

Storklockan i Sörby kyrka, Västra Göinge härad, hade spruckit under likringning Kristi Himmelsfärdsdag 1811, och lillklockan var försliten, varför båda skulle gjutas om och utökas med ny malm.²² På hösten samma år kom klockgjutare Fries till Sörby och tecknade kontrakt med församlingen om nämnda arbete. Ett par punkter därur förtjänar att återges:

6:o — — — och utfäster jag till at åt kyrkan lefwerera bägge dessa klockor wäl gutna, utan lefwor och sprickor så at de gifwa ifrån sig ett rent och klart ljud, och skall jag på det högsta därom beflita mig, at där blifwer god harmonie emellan och at de blifwa starka och waraktiga.

7:o Sedan dessa nya klockor blifwit af mig aflämnade, och uthärdat nöjacketig profringning i 24 timmar å rad under min egen uppsigt, förbehåller jag mig full betalning för mitt arbete enligt detta contract.

Räkenskapsboken upplyser, att provringning i 24 timmar ägt rum, och att klockgjutaren därpå erhållit sitt arvode. Kyrkvårdarna kvitterade också ersättning för ”rep som åtgångne under profringningen med nya klockorne”.²³

I Farstorps församling, Västra Göinge härad, provringdes klockor tre gånger under loppet av 23 år.²⁴ Under ringning söndagen den 12 november 1820 hade klockan rämnat på tre ställen, men församlingen var inte hågad att bekosta en omgjutning.²⁵ Husmannen Mårten Jönsson från Andrarum infann sig, medförande intyg från sin själasörjare om erfarenhet och skicklighet i lagning av ringklockor. Den 4 februari 1821 ingick församlingen kontrakt, och Jönsson utfäste sig, mot 100 riksdaler banco, att ”igienjuta alla befinneliga bräcker samt ändra slaget i berörde klocka

så att han ansvarar för profringningen, då der ringes ett dynng. Efter denna ringnin[g] skall klockan finnas i försvarligt stånd, eljest will Mårten Jönsson hafwa gjort alt sitt arbete for intet. Men då klockan blir godkiändt skall han bekomma förutnemde summa — — —”. Räkenskapsboken meddelar sedan, att Jönsson ”försatt berörde ringklocka i fullkomligt stånd, så att den samma, utan att skadas, undergådt 1 dygns profringning”, varför klockgjutaren fått sin lön.²⁶ Bland verifikationerna finns flera kvittenser från mannar, som varit honom behjälpliga i arbetet. Tydligt ägde lagningen rum på ort och ställe — det omtalas ”bryghuses rum i 8:ta dygn”. En person hade lejt karlar till provringningen för 4 riksdaler.

Redan år 1831 var det dags för omgjutning av Mårten Jönssons klocka. Dessutom skulle en ny anskaffas. Uppdraget gick till styck- och klockgjutaren E. M. Fries i Näsby vid Kristianstad. Till sockenstämman den 7 augusti 1831 hade Fries inkommit med ett kostnadsförslag på nämnda arbete.²⁷ Några punkter kan här citeras:

10:o För gamla klockans nedtagning samt di nys upphängning åtager jag mig emot 16 rd. b:co samt utaf församlingen benäget biträde.
12:o Båda klockorna åtager jag mig hafva fult färdiga inom october månads slut och ansvarar för dess godhet med 24 timmars profringning.

13:o Till arbetets verkställande begäres uti förskott två hundra (200) rd. b:co och resten af betalningen när klockorna blifwit behörigen profringda och godkända.

Fries förband sig också att ”wara sjelf närwarande och anföra det manskap, församlingen efter requisition lämnar wid klockans upphängning i Farstorps kyrkotorn — — — samt sjelf på egen bekostnad anskaffa taljor, block, linor m. m. som ärfordras wid klockans upphängning i tornet”.

Godkännandet av Fries' arbete inflöt i sockenstämmaprotokollet den 23 oktober 1831.²⁸

§1. De betingade tornklockorne transporterades sisl. torsdag ifrån Christianstad, framkommo till Farstorps kyrka dagen derpå, voro

²² RA: Lantkyrkoräkenskaper, Kristianstads län, 1811, verifikationer, fol. 1037 ff.

²³ LLA: Sörby, L I:3, 1811.

²⁴ Lantbr. Sigurd Svensson har upplyst mig om provringningarna i Farstorp 1821 och 1831.

²⁵ RA: Lantkyrkoräkenskaper, Kristianstads län, 1820, verifikationer 2, fol. 1619 ff.

²⁶ LLA: Farstorp, L I:2, 1820.

²⁷ RA: Lantkyrkoräkenskaper, Kristianstads län, 1831, verifikationer, fol. 1952 ff.

²⁸ LLA: Hästveda, K I:1.

fullkomligen till församlingens nöje, upphängdes genast i tornet, hwarefter profringningen kl. fem e.m. tog sin början och fortsattes oafbrutet till följande dagen efter kl. 5 e.m. Prof-ringningen aflopp till alla vederbörandes nöje, och förklarar församlingen härmed sin förbindelse hos herr E. M. Fries, som så väl fullgjort arbetet enl. contract och nu är berättigad att lyfta den betingade betalningen, belöpan- de sig till, efter nu företedd och härmed godkänd räkning till ett tusende trehundra tju- gotre (1323) rdr schill. rgs.

Av ett sockenstämmoprotokoll 1843 framgår, att storklockan i Farstorp fått en spricka, som föran- lett klockgjutaren Sandberg att 1840 göra en ”in- terimslagning”.²⁹ Emellertid blev ljudet allt dova- re, och församlingen beslutade då, att klockan skulle gjutas om helt. Ett kostnadsförslag upprät- tades i juli 1844 av G. O. Fredriksson i Kristian- stad. Tredje punkten lyder sålunda:

Gamla klockan nedhissas och transporteras kostnadsfritt till mig, men vid den nyas upp- hängning skall jag vara tillstädes och ansvara 12 timmars profringning.

En sockenbo fick betalt för skjutsar och hand- räkning vid klockans nedtagning, upphängning och provringning. Att döma av en kvittens från kyrkoherde Herslow i Hästveda var även han när- varande vid provringningen.

Klockgjutare Fredriksson fick 1847 uppdraget att stöpa om och utöka lilla ringklockan i *Finja* kyrka, Västra Göinge härad.³⁰ I april detta år in- lämnades kostnadsförslag till arbetet. Jag citerar sjunde paragrafen:

Den gamla klockans omgjutning loivas vara verkställd sednast 6 veckor efter beställning- en och för den nya klockans varaktighet ansva- rar jag tills hon efter 12 timmars profring- ning blifvit af vederbörande godkänd, då full liqvid för det hela erlägges.

Kyrkoräkningen bokför ingen särskild avgift för ringningen, varför sockenmännen väl utfört denna utan kostnad.

Det senaste belägget för dygnslång provring- ning kommer från *Tryde* församling i Ingelstads

²⁹ RA: Lantkyrkoräkenskaper, Kristianstads län, 1844, verifikationer 2, fol. 1924 ff.

³⁰ RA: Lantkyrkoräkenskaper, Kristianstads län, 1847, verifikationer 2, fol. 2008.

härad. Vid sockenstämma den 19 december 1852 behandlades lagningen av kyrkans ringklocka.³¹ Drängen Måns Håkansson i Selshög hade utfört reparationen, och stämman skulle nu yttra sig över resultatet:

Församlingen förklarade dervid enhälligt, att som klockan förloradt den egentliga malm- klangen och ljudet lät skärrande och dessutom till betydlig grad förminskats, arbetet icke kun- na godkännas till betalning, hvadan ock entre- prenören afstod från alla anspråk på vidare befattning med detta arbete — — —”.

Vid samma tillfälle erbjöd sig en annan ”ama- tör”, trädgårdsmästaren Lindström, att utföra ar- betet samt att biträda vid klockans ned- och upp- tagning i tornet.

Till fullgörande häraf förband sig församlingen så snart klockan efter 24 timmars profringning blifvit af församlingen på allmän sockenstäm- ma godkänd.

Den 20 februari 1853 var stämman samlad för att besluta om Lindströms reparation av klockan. Man förklarade därvid, att arbetet, ”enligt hvad vid anställd profringning blifvit uttrönt, vore så- dant, att det omöjligen af församlingen kunde godkännas eller någon betalning Lindström tiller- kännas”. Denne blev sålunda skild från uppgiften. Tyvärr går det inte att kontrollera, om provring- ningen avsått spår i kyrkoräkenskaperna. Tryde kyrka var nämligen patronell, och några räkenska- per har inte påträffats från denna tid.³²

Hittills redovisade uppgifter har gällt i arkiva- lierna tidsbestämd provringning. I räkningarna möter emellertid också anteckningar om enbart provringning^{32a} eller om förbrukad materiel och förplägnad vid dylika tillfällen. När Wetterholtz' klocka i *Loshult*, Östra Göinge härad, installerades år 1738 betalades ”till dem som förrättat prowringningen, logement ock underhåld för kläckegiutaren et dyng”.³³ Anteckningen kan nog

³¹ Tryde pastorsarkiv, Tomelilla: K I:3.

³² G. Thulin: Utredning rörande patronatsrät- tigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän. Stock- holm 1901, s. 178 ff. — Ang. Tryde gamla kyrka se S. Borsin—T. Karlson: Tryde kyrka. Ystad 1969, s. 9 ff.

^{32a} Excerpt på ordet ”provringning” saknas i SAOB:s arkiv enl. meddelande från ordbokschefen 19/1 1970.

³³ LLA: Loshult, L I:2, 1738.

tydas så, att klockgjutaren själv närvarit vid ringningen, vilken pågått ett dygn. Abraham Palmberg stöpte 1776 en klocka till *Brönnestads* kyrka i Västra Göinge härad, vilken efter provringning befanns "till alla delar god och till församlingens gemensamma nöje".³⁴ Från *Skepparslöv* i Gärds härad antecknas 1801, att klockgjutaren fick sin lön, sedan klockan undergått "wanlig profringning".³⁵ *Äspinge* församling i Frosta härad fick 1808 en klocka omgjuten av J. H. Fries, och räkningen meddelar, att klockstöparen erhöll sin betalning, "sedan klockan undergått profringning".³⁶ Underligt nog talas det inte om provringning i Fries' kontrakt med församlingen, men en post bland utgifterna upptar "en mark talie när klockan hängdes".³⁷ Som en intressant sak kan noteras, att den inledningsvis nämnde sagesmannen i Fulltofta var bördig från Äspinge.³⁸ När klockgjutaränkan Maria Fries genom sin gesäll år 1836 författade ett kostnadsförslag till omgjutning av lilla klockan i *Fjälkinge*, Villands härad, betingade hon sig tio riksdaler banco för gjutarens skjuts fram och åter samt "vivre, då den gamla klockan nedtages och den nya uphänges och profringes".³⁹ Vidare skulle församlingen bestå manskap till ringningen. Sedan klockan blivit godkänd, skulle återstoden av beloppet erläggas. Vid provringningen åtgick sex skålpund talg till smörja och fyra stycken större ljus.⁴⁰ Bruket av ljus synes tyda på att ringningen pågick även nattetid. Räkenskaperna från Brönnestad år 1729 talar om "kläckereep och smörja wid profringningen".⁴¹ Notiser om förbrukade rep förekommer också i räkningar från *Köpinge*, Gärds härad, år 1740 och från *Fjärestad* i Luggude härad år 1761.⁴² År 1760 bokföres i Brönnestad utgift för "ljus- och

drickspenningar till dem som förrättade profringningen".⁴³

I några fall antecknas kostnader för mat och dryck till ringningsmanskapet. *Svedala* kyrka i Oxie härad fick 1737 två klockor omgjutna av Andreas Wetterholtz och betalade då "förplägning till the, som med profringningen haft besvär".⁴⁴ I Burlöv, där man 1636 provringde ett dygn, redovisas 1739 utgift för "tractamenter till arbetzfolcket wid kläckans uphängande och profringning".⁴⁵ *Strövelstorps* kyrka i Södra Åsbo härad bjöd 1742 socknemännen på en hel tunna öl vid provringningen.⁴⁶ Samma kvantitet konsumerades i *Östra Herrestad*, Ingelstads härad, då Wetterholtz' nya klocka 1747 provringdes av församlingen.⁴⁷ Det tillfogas, att klockgjutaren var ansvarig för sitt verk i två år. Slutligen har jag från *Ausås* i Södra Åsbo härad en anteckning om "plägning wid profringningen" år 1760.⁴⁸

*

Vid kontroll av ett 70-tal notiser om klockgjutningar från olika år och orter i Skåne har jag således från 14 församlingar samlat 16 belägg för provringning under ett halvt till tre dygn. Dessa uppgifter ompänner tiden 1616—1852. Från 12 församlingar och vid 14 tillfällen finns antydningar om långvarig provringning, vilka hänför sig till tiden 1729—1836. Endast 1 muntligt exempel har kunnat räknas in. Anhopningen av belägg till nordöstra Skåne är väl mera tillfällig och torde ha sin grund i att denna del av provinsen utgör förf:s hemvist och forskningsfält. En systematisk genomgång av samtliga klockgjutningar under överskådlig tid fram till 1800-talets mitt skulle med säkerhet uppdaga ytterligare exempel på nämnda klockringningssed. En dylik undersökning vore emellertid alltför tidsödande på grund av källmaterialets obekväma spridning.

Efter denna genomgång av kontrakt och kost-

⁴³ LLA: Kristianstads läns landskontor, lantkyrkoräkenskaper 1760.

⁴⁴ LLA: Svedala, L Ia:2, 1737.

⁴⁵ LLA: Burlöv, L Ia:3, 1739.

⁴⁶ LLA: Strövelstorp, L Ia:2, 1742. — Jmf. B. Åberg: En skånekyrka genom åtta sekler. Lund 1949, s. 109.

⁴⁷ LLA: Kristianstads läns landskontor, lantkyrkoräkenskaper 1747.

⁴⁸ LLA: Ausås, L Ia:2, 1760.

³⁴ LLA: Kristianstads läns landskontor, lantkyrkoräkenskaper 1776.

³⁵ LLA: Skepparslöv, L Ia:3, 1801.

³⁶ LLA: Malmöhus läns landskontor, G X aa:67.

³⁷ RA: Lantkyrkoräkenskaper, Malmöhus län, 1807, verifikationer 1, fol. 1703 ff.

³⁸ Karlson: Anteckningar om Glimåkra kyrkklocka, s. 54, not 32.

³⁹ RA: Lantkyrkoräkenskaper, Kristianstads län, 1836, verifikationer 1, fol. 1526.

⁴⁰ Ibid., fol. 1534.

⁴¹ LLA: Kristianstads läns landskontor, lantkyrkoräkenskaper 1729.

⁴² LLA: Kristianstads läns landskontor, lantkyrkoräkenskaper 1740 resp. Fjärestad, L Ia:1, 1761.

nadsförslag från olika klockgjutare vill jag avslutningsvis deklarerera som min uppfattning, att seden med dygnslång provringning knappast hållits vid liv ute i församlingarna, utan att den burits fram genom seklerna av klockstöparna själva. Kanske

var det en sed, som ägt allmän tillämpning vid de många medeltida klockköpen och som genom gjutarna fortlevde fram till 1800-talets mitt. Under ett övergångsskede på 1840-talet tycks en mera rimlig tidsutdräkt ha vunnit insteg.

Zusammenfassung

Probeläuten von Kirchenglocken.

Ein mit dem Glockenkauf verknüpfter Brauch in Beispielen aus Schonen

Aus kirchlichen Abrechnungen und deren Beglaubigungen hat Verf. Angaben über das probeweise Läuten von neu angeschafften Kirchenglocken gesammelt. Eine Kontrolle von einigen 70 Notizen über Glockenguss lieferte ihm 30 Belege dafür, dass die Glocken einen halben Tag bis drei Tage lang zur Probe geläutet wurden und zum anderen dafür, dass probeweises Läuten über eine längere Zeitspanne hin vorkam. Die Angaben umfassen die Zeit von 1616—1852.

Verf. zieht die Schlussfolgerung, dass der Brauch des tagelangen Probeläutens sich in den Gemeinden nicht lebendig erhalten liess, sondern dass die Glockengiesser das probeweise Läuten übernehmen mussten. Er wirft die Frage auf, ob dieses Probeläuten nicht eine Sitte sei, die einst allgemein bei den vielen mittelalterlichen Glockenkäufen üblich war.

Bårprövning

Av Gunnel Hedberg

Romanen *Kristin Lavransdatter* av Sigrid Undset är — förutom sina höga litterära kvaliteter — en utomordentlig introduktion för den som vill få en uppfattning om hur livet i Norden tedde sig på 1300-talet. Man lär ha sökt med ljus och lykta efter anakronismer och direkta felaktigheter i roman-sviten utan att finna några. Personligen blev jag mycket intresserad av följande passus:

”Det er nok løgn, ser jeg, det som folk sier, at død manns sår blør når den rører ham som har voldt hans bane”.¹

Företeelsen som Undset antyder är bårprovet, tron att ett mördat lik kan avslöja mördaren, genom att ge upp blod i dennes närvaro.² Detta kunde enligt folktron ske spontant eller vid särskilt anordnade prov, där den misstänkte mördaren fick gå fram och lägga hand på liket, fig. 1 och 2.

I Chrestien de Troyes *Le Chevalier au Lion* (1169) omnämns bårprovet i litteraturen för första gången. Verket översattes till svenska 1303. Till Norge kom det redan på 1200-talet, då Håkon Håkansson den gamle (d. 1263) lät göra en norsk version. Denna är för oss nu endast bekant genom ett utdrag i den isländska sagan *Ivens saga Artús-kappa*.³

I Norge är — liksom i Danmark och Sverige — bårprovet vanligt i domböcker från främst 1600-talet. Om bårprovets förekomst i tiden som ligger mellan Håkon Håkanssons sagoversion och 1570—

¹ Sigrid Undset, *Kristin Lavransdatter*. Kransen. Oslo 1964, s. 81.

² I uppsatsen *Bårprövningen i Sverige* ingående i *Rättshistoriska studier*. Ser. II. Bd 3. Festskrift till Åke Holmbäck. Sthlm 1969, har jag mera utförligt behandlat bårprovet i folktron och rättskipningen, dit intresserade hänvisas. Här avser jag endast att göra några kompletteringar, vilka föranletts av material som kommit för mina ögon efter det att den tidigare uppsatsen publicerats. — Uppgifter om bårprov har tidigare publicerats i *Rig* 1959 s. 119—121, *Rig* 1960 s. 108—111.

³ I. Reichborn-Kjennerud, *Vår gamle trolldomsmedisin*. Skrifter utg. av Det Norske Videnskapsakad. i Oslo 1943. II Hist. filol. klasse. Oslo 1944, s. 104 f. Jfr *Ivens saga* (Hrsg. Eugen Kölbing). Halle a S. 1898, s. VI.

71, då Absalon Pedersen omnämner två bårprov i sin kapitelsbok⁴, känner vi ingenting. Det skulle därför vara synnerligen intressant att få veta om Sigrid Undset funnit bårprov i autentiskt material från 1300-talet, — och i så fall var? — eller om hon här endast utnyttjat *licentia poetica*. Den friheten kunde hon taga sig. Bårprovet har sannolikt funnits förankrad i folktron under denna tid.

Med den ”eviga unionen” 1450 inleddes Norges tid såsom ett lydrike under Danmark och därmed också en starkare rättslig gemenskap. Genom raadstuearkivarien Christian Villads Christensens arbeten⁵ har vi en relativt god kunskap om bårprovets senare användningsfrekvens i Danmark. Till Norden har bårprovet kommit söderifrån. I Tyskland och Schweiz⁶ har bårprövning i olika former varit synnerligen vanliga.⁷ Det finns också flera exempel på bårprov i tysk skönlitteratur, bl. a. i *Nibelungenlied*, vars förlaga för bårprovsscenen finns i *Iwein* av Hartmann von Aue, som i sin tur är Ivan Lejonriddaren i tysk version.⁸ Det är också från

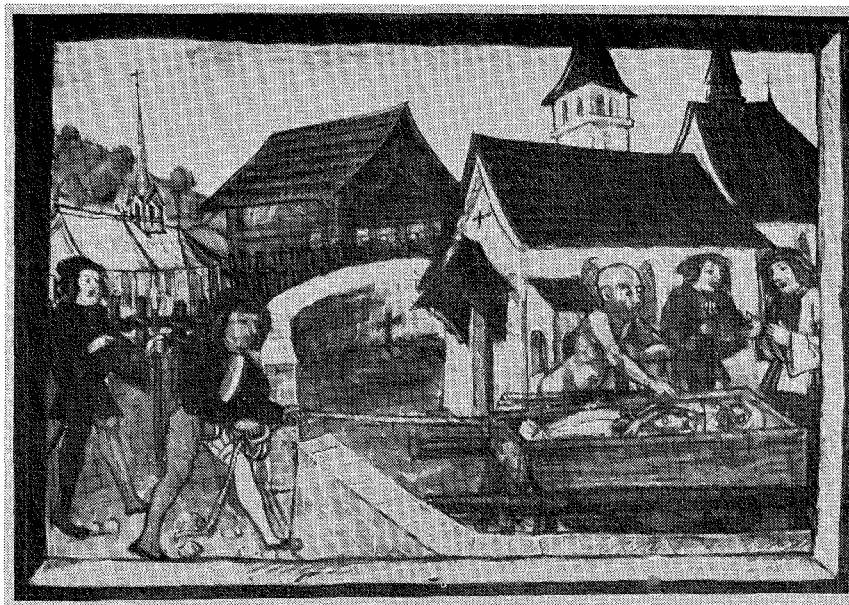
⁴ Reichborn-Kjennerud a. a. s. 105.

⁵ Chr. V. Christensen, *Baareprøven, dens historie og stilling i fortidens rets- og naturopfattelse*. Khvn 1900. Dens., *Om Baareprøvens Anvendelse i Jylland*. Uddrag af *Retssager fra Viborg Landsting*. Samlinger til *Jydsk Historie og Topografi*. 3. Raekke. II. Bind, s. 1—25.

⁶ Hans Fehr, *Das Bahrrecht, insbesondere in der Schweiz*. Zwischen Kunstgeschichte und Volkskunde. Festschrift f. Wilhelm Fraenger. Berlin 1960, s. 85—90. J. Bächthold, *Über die Anwendung der Bahrprobe in der Schweiz*. Rom. Fgn. 1891, s. 224 ff. Jfr Hans Fehr, *Das Recht in der Dichtung*. Bern [1931], s. 565: ”Das Bahrrecht war namentlich in der Schweiz sehr verbreitet”.

⁷ Jag vill här gärna notera att Karl Tischer, *Das älteste polnische Gewohnheitsrechtsbuch*. Ein Beitrag zur historischen Rechtsvergleichung sowie zur Geschichte des Straf- und Verfahrensrechts. Freiburg i Br. 1969, inte nämner bårprovet, trots att företeelsen måste vara honom väl bekant, då han bl. a. använder Hans Fehr, *Das Recht im Bilde* flitigt. Om det betyder att bårprovet inte existerat i Polen vågar jag inte uttala mig om.

⁸ Hans Fehr, *Das Recht in der Dichtung*, s. 117 f.

1. Hans Spiess från Luzern hade stuckit ihjäl sin hustru i sängen år 1503. Trots tortyr erkände han inte. Man beslöt då, 20 dagar efter gravsättningen, att gräva upp hustrun och låta pröva Hans Spiess vid båren. — Den döda ligger i kistan, den misstänkte mördaren är helt naken. Han rör med två fingrar höger hand på den dödas bröst, medan den vänstra är lagd på hans eget hjärta för att svära eden. Till höger står domaren med svärdet, och sannolikt är det med ett av de sju tillkallade vittnena han samtalar. Till vänster står bödeln med ett spjut, och en rättsbetjänt håller fast Spiess med ett rep. Det hela äger rum på Ettiswyl kyrkogård i Luzern. Diebold Schilling, Luzern. Hs Schweizerchronik, fol. 216 b. (Efter Hans Fehr, *Das Recht im Bilde*, München—Leipzig 1923). Jfr Waldemar Liungman, *Sveriges sägner i ord och bild*. VI, Sthlm 1965, s. 53: ”Den som var anklagad för mord måste i en kvarts timmes tid lägga sin ena hand på den mördades sår på båren och hålla honom i handen med den andra. Började såret blöda var den anklagade skyldig. Detta prov kallades 'bårrätten'. Så vitt möjligt utfördes alla dessa prover eller 'gudsdommar' (d. v. s. ordalier) i kyrkan. Ofta kunde proven utföras av en ställföreträdare.”

germanskt område vi har bildframställningar av bårprovet. I det tidigare Bürgerbibliothek, numera Zentralbibliothek i Luzern finns två framställningar i Diebold Schillings schweiziska krönika från 1500-talet, fig. 1 och 2.

Christensen omnämner bårprov från tiden 1576 till 1642, men bårprövning förekom i Danmark ännu 1720, då Biskop Thura i Ribe beskriver det i ett brev till kungen.⁹ Den i Tyskland rikt före-

⁹ Et Exempel på Bårerettens Anvendelse i det 18 Årh. Danske Samlinger for Hist. Topographi, Personal og Literaturhist. II. Khvn 1866—67, s. 274—275.

kommande floran av skilda föreställningar kring bårprovet återfinnes också i Danmark. Den nordtyska formen, Scheingehen, där man sparade endast en hand av liket, har sannolikt funnits i Danmark. Från Itsehoe i Schleswig-Holstein fick en av liket avskuren hand hänga i en bjälke i taket i rådhuset i tio år i väntan på mördaren, varefter den skulle ha droppat blod på brottslingen. Detta anföres i ett brev 1593.¹⁰ I Danmark fanns också föreställningen att liket kunde blöda en, och endast en gång. Denna föreställning finns belagd även från

¹⁰ Danske Samlinger . . . III. Khvn 1867—68, s. 274.

2. En tiggare är anklagad för mord, men bårprovet friar honom. Denna gång äger provet rum på galgbacken. Vi ser tre hängda kyrkoskändare, som får en sista tröst av munken, uppklättrad på en stega. Diebold Schilling, Luzern. Hs. Schweizerchronik fol. 275. (Efter Hans Fehr, *Das Recht im Bilde*, München-Leipzig 1923.)

Norge.¹¹ Något otvetydligt belägg från Sverige har jag inte funnit.¹²

¹¹ "I Jostedal går det et sagn om en som hadde drept en jente han skulde ha barn med. Bygdefolket hadde dengang det kjennemerke at når en vilde vite hvem var morderen, skulde han "leggja handi på liket, so skulde det drøla (=drøygja), d. v. s. det skulde renne or munn og nasar på det! Alle karfolk der på stedet skulde nå komme frem og legge hånden på jenta. Men natten før de skulde samles om liket, lurte morderen sig avsted og tok på det 'so det drølte', og da dagen kom, og prøven skulde gå for sig, 'drølte' det ikke mer for ham enn for noen annen." Reichborn-Kjennerud a. a. s. 106.

¹² Carl Lindstén gör i *Från mitt fängelse*. Om brott i 1600-talets Småland. Sthlm 1969, s. 98, gällande att den skjutne, döende länsmannens förordnande att inte få ligga i det ordinarie likhuset grundar sig på rädslan att mördaren skall undgå avslöjande vid ett offentligt bårprov, om han först varit hos liket för att få det att blöda.

Med dessa små randanteckningar har jag velat ytterligare belägga det djupa fäste som bårprovet haft inte bara i svensk utan överhuvudtaget i nordisk och nordeuropeisk folketro och rättssedvänja. Utförligare norsk, isländsk och finsk kasuistik saknas, så vitt jag vet, ännu.

Ray Bradbury citerar Samuel Johnson i sin science-fiction roman *Fahrenheit 451*: "Vid åsynen av mördaren blöder liket!"¹³ Med så många höglitterära belägg som bårprovet har — fler än jag gissar att vattenprovet och kanske mer än t. o. m. eldprovet — är det närmast en gåta hur bårprovet har kunnat föra en så undagömd tillvaro för arkivforskarna.

¹³ Ray Bradbury, *Fahrenheit 451*. Sthlm 1970, s. 94. Bradbury har i brev till mig bekräftat att det verkligen rör sig om ett citat från Samuel Johnson "I have searched but have been unable to find where the quote came from in Samuel Johnson! Isn't that terrible?" Brev 2/11 1970.

ADDENDUM

Med benäget bistånd från Svenskt Visarkiv i Stockholm torde det med säkerhet kunna fastslås att bårprovet inte förekommer i svenska ballader eller svensk krönikebeskrivning.

Till min tidigare kasuistik i Bårprövningen i Sverige vill jag lägga nedan anförda fall, varav endast ett är tidsfäst.

Dunker, Sörmland 1680.

”Ändtl. ingen baaneman till hans dödh, för sakens Mörkerheet, finnes kundhe, begiärde Modren att de som hon misstänkte, måtte påläggas, att i hela församlinghens närvaro och åsyn, stiga fram hwar effter annan och läggia handen på den döde drängzens bröst, hwilket henne wardt tillåtit och de misstänkte frivilligen bejakade. Och Die S. Andrea barss liket ut på kyrkiogården, kistlåcket öppnades, och Elias samt Adolph och Conrad stego i hela församlingens praesens fram lade henderna hwar effter andra på brystet af den döde. Önskade och bode hwar för sig till gudh, att han wille wijsa något tecken på den döda eller annorleds om de woro skuldade till hans dödh. Men den döde kroppen war reeda förfallen och tiälet, och Intet teken kunde skönjas.”¹⁴

Ytterby, Bohulän.¹⁵

”En gammal övertro var att om en person blivit mördad, så skulle såret börja blöda igen, om den skyldige kom i närheten av liket. Denna tro torde varit allmänt utbredd under äldre tider.”¹⁶

Jörlanda, Bohuslän.

En sommarsöndag för ett par hundra år tillbaka vandrade sockenborna som vanligt till sin kyrka för att där åhöra predikan. Av någon anledning kom dock ej prästmannen i vanlig tid, så att folket be-

¹⁴ Fallet upptäckt och beskrivet av Ivar Schnell. Ett bårprov i *Dunker 1680. Sörmlandsbygden 1962*, s. 109—110.

¹⁵ Fru Ruth Larsson, Göteborg, har vänligen tillställt mig excerpter rörande detta Ytterby-belägg, samt följande fall från Jörlanda.

¹⁶ Institutet för folklivsforskning i Göteborg. IFGH 5775 :8.

farade mässfall. Under väntetiden slumrade en del av kyrkobesökarna till i templets bänkar under det att en del gick ut och lade sig på ängen framför kyrkogården, där soldaterna hade sin uppställningsplats vid kyrkoparaderna. Som sommarsolen stekte hett begävo sig några ner till den s. k. kyrkbäcken för att där släcka sin törst med lite vatten. Därvid upptäcktes att den dåvarande vägtrumman hade delvis rasat ner. Detta skulle naturligtvis mera ingående beses, men därvid gjordes en förfärlig upptäckt. Liket av en mansperson framdrogs nämligen. Vem den döde i livstiden varit visste ingen. Under den rådande villervallan ankom emellertid prästen, vilken genast blev delgiven den märkliga upptäckten. Att ett gammalt brott här kommit i dagen var ju alldeles tydligt. För att få utrönt om någon bland kyrkobesökarna var den dödes baneman, ordnade prästmannen genast om att samtliga närvarande församlades i en grupp varefter dessa i tur och ordning finga gå fram till liket och med ett finger röra vid detta. Efter en stund kom verkligen mördaren, ty då han vidrörde liket med sitt finger, föll detta alldeles samman till stoft och mull.

Om saken beivrades förmäler ej sägnen, men att mördaren på sådant egendomligt sätt kunde bliva röjd förefaller underligt.”¹⁷

Burseryd, Småland.¹⁸

”Enligt denna [version av Sibbehändelsen] skulle sonen [Sibbe] ha vaktat på åltjuvar, och när han sett något röra sig vid ålkistan hade han rusat fram och med yxa huggit ihjäl den förmodade tjuven. När han sedan upptäckt, att det var sin far han huggit ner, vågade han av rädsla för straff icke omtala det hela utan förnekat att han överhuvudtaget varit vid ålkistan om natten, men fälldes när han som den siste rörde vid liket och detta då blödde. Sagesmannen är nämndeman Arvid Persson, Smål. Burseryd, som upptecknat det efter Anna Persson, Skivebo, född i Burseryd 1834, där hon levat hela sitt liv.”

¹⁷ Institutet för folklivsforskning i Göteborg. VFF 1259 :27—28.

¹⁸ Denna folkliga, icke litterära version av ”Sibbefallet” har vänligen tillställts mig av kyrkoherde Carl Lindstén, Smål. Burseryd. Citat ur brev 26/2 1970.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Vår nya Svecia antiqua fullbordad

Av Anders Hedvall

Efter att i denna tidskrift ha yttrat mig om de tre föregående banden av Teckningarna till Svecia antiqua (Rig 1964 s. 60 ff, 1967 s. 26 ff, 1969 s. 39 ff) känner jag, inför värvet att också anmäla den fjärde och sista volymen, risken att förfalla till upprepning hotande nära. Detta så mycket mer som jag inte ansett det vara min uppgift att gå in på attributionsfrågor och liknande problem beträffande de enskilda bilderna. (Härtill bör däremot en vid "läsekrets" kunna bli inspirerad). Det viktigaste har i mina ögon varit dels att framhålla sådana olikheter mellan den graverade Svecia och dess förlagor vilka jag bedömt till förmån för de senare, dels också att peka på det allmänna värdet av att förlagorna kunnat reproduceras. Kanske skulle av dessa anledningar en sammanfattning av mina synpunkter vara bättre på sin plats än endast en redogörelse för den nu utkomna delen.

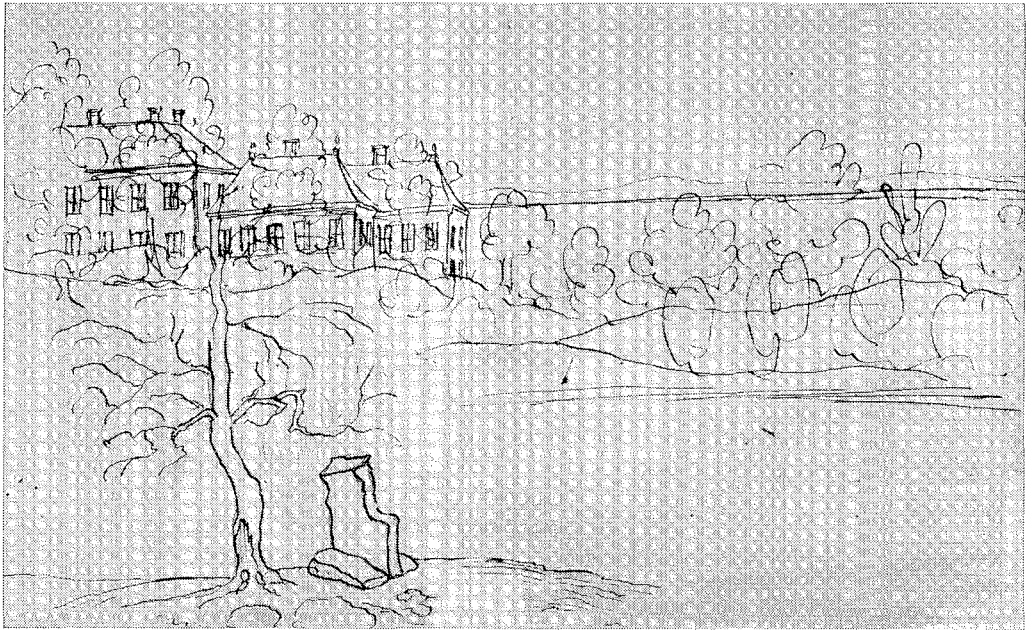
Vad i så fall angår olikheterna förlagor—gravyrer kan konstateras, att den steriliseringsprocess en snabbt nedkastad skiss, via renritning, genomgår vid överflyttning till ristade linjer i metall givetvis är märkbar också i Sveciaverket fall. Men olikheterna är fler och viktigare än så. Inte sällan tecknade Dahlberg i egen person förlagorna "ad vivum". Det innebar att han blev det svenska landskapets tidigaste skildrare i bild. När sedan teckningarna graverades av utländska kopparstickare följde emellertid inte mycket av de typiskt nordiska detaljerna med till plåten. Där Dahlberg tecknat t. ex. ett skogsbyrn av granar, visar gravyren ett odifferentierat något vars geografiska tillhörighet lika väl kan vara Syd- som Nordeuropa. Ibland kunde också gravören helt enkelt utesluta ett naturstaffage.

Svecias teckningar är därför, som Sigurd Wallin en gång uttryckte det, "något annat och ofta något förmer än det graverade verket". Det skulle hos Dahlberg själv och hans samtid med säkerhet ha mötts av både harm och oförståelse, ifall någon då på samma sätt förklarar sig uppskatta för-

arbetena till "topografien" mer än de färdiga kopparstickerna. Stränga regler för komposition och misstänksamhet mot allt som till äventyrs lämnats oavslutat i en bildframställning härskade långt upp i 1800-talet. Skissmaterial — och hit räknades följaktligen mycket som vi i dag skulle kalla fullgångna konstverk — kunde aldrig ha något egentligt publikintresse. Synpunkten bottnar i den hantverkstradition varifrån konstnärerna härstammar och kan jämföras med de krav på "finish" som av vår egen tid ställs på ett bruksföremål.

Det vore dock missvisande att här bara dröja vid två epokers olika estetiska sätt att se. Svecia var inte menad att bedömas uteslutande estetiskt. Den var tänkt som en hyllning till och ett monument över Sveriges dåtida ställning som politisk stormakt. Från början avsågs att en historisk skildring av landet skulle beledsaga planschererna. En ärorik nutid med rötter i ett lika gloriozdygt förgånget — att fosterlandet ägde ingenting mindre än detta var Dahlbergs avsikt att visa sina landsmän och väl också utlandet. Med tanke på den sistnämnda publikkategorien kan det ha varit en fördel om naturstaffaget inte hade en typiskt nordisk utan mer obestämd karaktär. Hur som helst passade kopparsticket med dess skarpa tydlighet och stela värdighet utmärkt för Dahlbergs syften. När vi, på 1900-talet, ofta föredrar teckningarna måste vi ha i minnet att vi bedömer Svecia antiqua utifrån väsentligen andra grunder än de från början avsedda. Ett nationellt monument är verket alltjämt, men dess tyngdpunkt som sådant har förskjutits till förarbetena.

Sedan teckningarna nu i sin helhet har publicerats kan man vänta sig att denna förskjutning blir än mer markant. Kopparstickens Svecia har åtnjutit stor popularitet som en hela nationens bilderbok. Teckningsvolymerna borde kunna bli detta i ännu högre grad. Dels förhåller sig, som påpekats, teckningarna trognare till de ursprungliga motiven än gravyrerna, dels är de nästan dubbelt så många. Sammanlagt finns ca 600

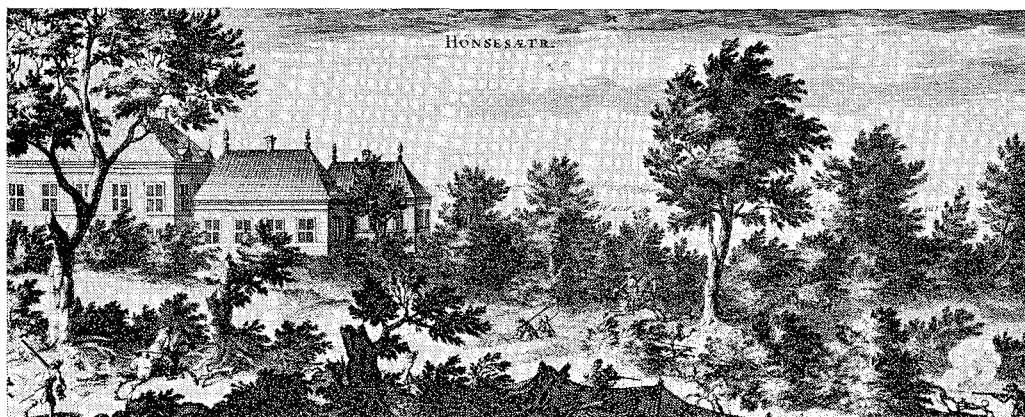
1. Hönsätters gård i norra Västergötland. Teckning av Erik Dahlberg till *Svecia antiqua*.

blad bevarade, det största antalet i Kungl. bibliotekets kart- och planschsamling. Vidare omfattar varje blad ofta flera studier vilka samtliga blivit föremål för självständig återgivning i teckningsutgåvan, varför denna allt som allt upptar 2 420 bilder. Det är följaktligen ett sällsynt rikt material som här framläggs för offentligheten, och det torde inte vara för mycket sagt att man genom den skickliga avfotograferingen och de utförliga bildkatalogerna, där också alla påskrifter på bladen tagits med, ofta får en bättre uppfattning om dess värde i reproduktionsverket än genom att studera originalen som ibland kan vara svårtydda.

För att nämna några teckningar i den nu utkomna volymen som i varje fall undertecknad får ett betydligt rikare utbyte av än av de motsvarande gravyrerna, väljer jag först bild nr 1922, en detalj av förlagan till planschen över drottningarna Filippas och Katarinas gravstenar i Vadstena kloster. Från en förgrund av lummiga lövträd ser man över den stilla vattenytan mot andra stranden och staden med dess torn och hustak. Av denna ögonblicksbild av ett stycke genuit svensk natur återstår i mitt tycke inte mycket på kopparsticket, där förgrunden befolkats med ett par tämligen intetsägande staffagefigurer och det

dessutom till vänster reser sig det mer eller mindre oundvikliga, skuggade repoussoirträdet av allmänt ointressant karaktär. En murknad, avbruten trädstam på teckningen har i gravyren utesluts och mittplanet enkla segelskuta har ersatts av ett stolt men i sammanhanget föga trovärdigt skepp.

På samma sätt med vyn över Hönsäter (bild 2107), fig 1. Genom ett luftigt, man frestas säga värliknande skirt lövverk framträder byggnaderna som en naturlig del av landskapet. Redan på den renritade förlagan har emellertid dessa organiska kvaliteter stelnat i geometriskt hårda linjer. Kopparsticket, slutligen, med ryttare och jägare i en idealiserad, subtropisk skogstrakt har helt avlägsnat sig från våra breddgrader, fig. 2. Det skulle dröja ytterligare något hundratal år innan svensk natur försiktigtvis började ges ett självständigt värde i bildframställningen. Inte heller då kunde emellertid ens den i teorien mest nationellt sinnade "topograf" i praktiken förneka, att Sverige på det hela taget erbjöd måttligt charmfulla och föga spännande naturscenerier. Följden blev därför att endast sådana vyer befanns värdiga att avporträtteras, vilka överensstämde med den pittoreska naturkänslans i själva verket strängt defi-

2. Hönsäter. Kopparstick i Svecia antiqua med motstående fig. 1 som ursprungsteckning.

nerade landskapsideal. Givetvis är det av sådana anledningar som vi på Sveciateckningarna med så mycket större nöje ofta hittar omiskännligt nordiska träd, berg, åkrar, ängar, vattendrag o. s. v. Här har Dahlberg och hans medarbetare föregripit en långt senare sakernas utveckling.

I särskilt hög grad kan det sagda måhända sägas vara fallet beträffande de västsvenska, framför allt bohuslänska stadsbilderna. Av alla "grå" och "fattiga" svenska landskapstyper hörde det bohuslänska kustbandets till dem som längst undveks av konstnärerna. Ingenting stämde här med reglerna för vad som var intressant att återge i bild. Flackhet och kal ogästvänlighet — kort sagt en tröstlös monotoni stämde här besökaren till tankar på död och förgängelse. Desto märkvärdigare är det att olikheterna mellan teckningarna och kopparsticken vad t. ex. angår bilderna av Marstrand, Uddevalla och Strömstad är obetydliga. Anledningen torde vara att tecknaren och gravören i dessa fall var en och samma person, holländaren J. van den Aveelen, som tillhörde en mer realistisk tradition än de franska kopparstickarna. Ett tankeväckande jämförelsematerial härvidlag erbjuds av Dahlbergs egenhändiga teckning över Carl X Gustafs intåg i Bohus fästning den 30 mars 1658 (i den s. k. Petersburgsvolymen i Kungl. biblioteket) och det motsvarande kopparsticket, signerat av Adam Perelle, som ingår i Samuel Pufendorfs arbete över Carl X Gustafs historia. Dahlberg har utfört teckningen direkt på platsen. Staden och fästningen i bildens mittplan omges av i det närmaste helt skog-

lösa bergssträckningar, vilket också överensstämmer med det dåtida verkliga förhållandet. Enligt John Lindners Skogens krönika i Göteborgs och Bohus län (1935) hade "genom de oupphörliga krigerna samt svenskarnas härjningar och bränningar" Bohuslän blivit illa medfaret. "Av de många skogarna, som förr funnits, var ingen enda i bruk; det saknades såväl skog som arbetskraft och kapital. Landskapets invånare och danska regering hade i förening plundrat skogarna, vilka högst betydligt försämrats sedan början av 1600-talet." "Sådan var bilden av det fordom mångbesjungna, sköna ekskogarnas land, då det år 1658 kom under svenskt välde." Beträffande själva staden Kungälv fanns vidare, enligt Lindner, bara en bokdunge "vid Kålebacka i utmarkens norra del. Fontins höjder voro kala ljunmarker."

Dahlberg har alltså troget återgett vad han såg. Perelles stick däremot visar ett landskap med yppig lövskog av samma slag som på de gravyrer fransmannen stack för Sveciaverket. Det är lätt att föreställa sig vad resultatet skulle ha blivit om han fått hand även om förlagorna till Marstrand etc.

Utom sådana hittills nämnda olikheter mellan Svecias förlagor och gravyrer kan också nämnas ex. på teckningar, som över huvud taget aldrig kom att reproduceras i kopparstick och som följaktligen kompletterar bilden av det dåtida Sverige. Hit hör t. ex. bild 1923 över Alvastra kloster, nr 1951 och 1955 som visar gårdsanläggningen vid Allonö från väster resp. från söder samt nr 2130 där man ser vattenfallen vid Möldal, fig. 3. I

synnerhet Mölndalsbilden förefaller att som realistisk landskapsskildring sakna medtävlare bland Sveciateckningarna. Utan varje förskönande tilllägg eller omskrivning återges här ett stycke svensk, för att tala med Strindberg, "kallopsnatur". Några kullar här, ett berg där, några åkrar, kringspidda träd, grupper av hus — allt utan några samlande, stora linjer, precis som det ser ut den dag i dag på de flesta ställen i det mellan-svenska moränlandskapet. Inte ens vattenfallen, som redan på gravyren (alltså efter en annan förlaga) men framför allt senare, under romantiken, var de än förekom skulle bli utnyttjade till det yttersta i dramatiskt syfte har på teckningen över "Möndals Åå" framhållits på bekostnad av de övriga bildelementen.

Det bör härmed vara tillräckligt sagt om vad teckningsmaterialet till Svecia har att bjuda på utöver gravyrverket. Den intresserade kommer själv att finna många andra och säkert också viktigare skillnader än dem jag anfört. Vad sedan specialister av olika slag kan få av forskningsuppslag i den ena eller den andra riktningen har inledningsvis antytts. Det är säkert inte för mycket sagt, att diskussionen i en mängd särskilt byggnadshistoriska frågor i och med teckningarnas publicering kommer att ta ordentlig fart. Några ex. på problem av detta slag gavs för ett par år sedan i ett arbete med titeln *Kring Svecia antiqua*, som gavs ut av Sigurd Wallin (rec. i *Rig* 1968 s. 60 ff). Utom av Wallin själv behandlades här flera viktiga konsthistoriska frågor av Erik André, Nils Sundquist och Göran Axel-Nilsson. För undertecknad som i egenskap av föreståndare för Kungl. bibliotekets kart- och planschavdelning under en följd av år nästan dagligen fick anledning att ta fram en eller flera teckningar för personliga besökare, eller förmedla fotografier till beställare i landsorten, tycks det uppenbart att de fyra volymerna med Sveciaverkets teckningar skall fylla ett vidsträckt behov.

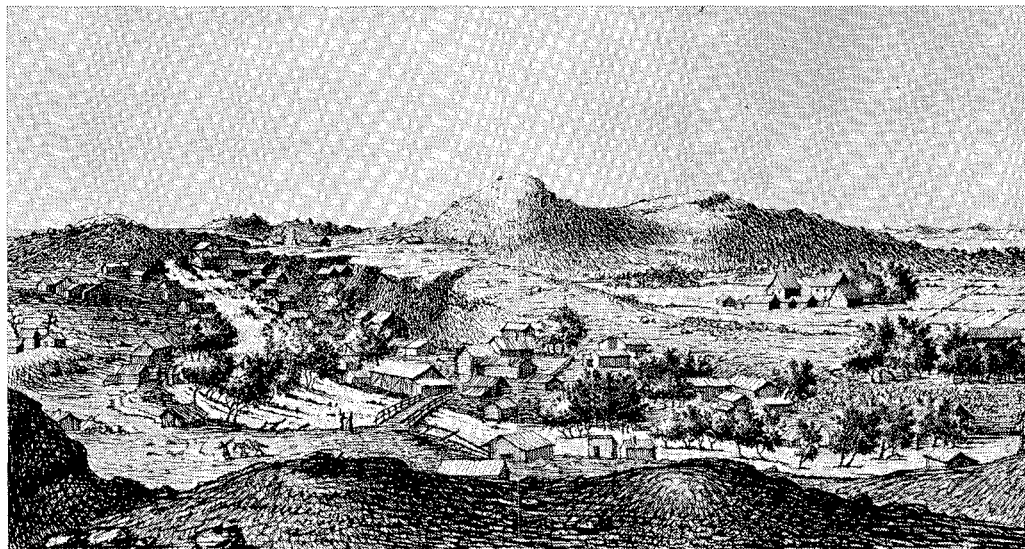
Jag kan i detta sammanhang inte underlåta att nämna en annan, låt vara självklar men ändå betydelsefull konsekvens av att teckningarna givits ut i reproduktion, den, nämligen, att originalen hädanefter bör kunna skyddas för onödigt slitage. Det bjuder mig för det mesta emot — förutom att jag strängt taget betraktar det som omöjligt — att skilja mellan vad man brukar kalla "seriös forskning" och ett mindre sammanbitet intresse. Det kan trots detta inte förnekas att en hel del av de besökare på kart- och planschavdelningen, som

bad att få bläddra i Sveciateckningarna knappast drevs av mer än en allmän nyfikenhet. Och även om också en sådan bör få tillfredsställas — vem vet f. ö. vad som kan komma därav? — är det givetvis lämpligt om det kan ske så smärtfritt som möjligt. Det hjälps inte att det ofta smärtade en att plocka fram den ena sviten av teckningar efter den andra bara för att finna, att beställaren när allt kom omkring inte skulle ha haft något som helst behov av att se originalen, ifall det hade funnits goda reproduktioner att visa.

Till den säkerhetsåtgärd som publiceringen av Sveciateckningarna på så vis utgör måste naturligtvis också räknas själva det förhållandet att originalen, om de av en eller annan anledning skulle gå förlorade, nu faktiskt föreligger i reproduktion. Den ursprungliga anledningen till att teckningarna, på 1940-talet, började avfotograferas var också den att man ville eliminera risken för total utplåning i händelse av krig eller andra olyckor. I samband härmed utsändes ett tunt häfte med smakprov på just sådana olikheter i detaljer mellan förlagor och gravyrer vars rikliga förekomst jag ovan påvisat. Emellertid dröjde det av olika anledningar till år 1963 innan den första volymen kunde ges ut, varvid då också flertalet fotografier befunnits nödvändiga att ta om. Det hör till mina angenämaste minnen från mitt sista år på Kungl. biblioteket, då Sigurd Wallin var nästan en daglig gäst på kart- och planschavdelningen och med sitt stillsamma men djupt intensiva intresse arbetade med förberedelserna på utgivningen av Svecias teckningar. Tyvärr tillät inte det dagliga rutinarbetet att jag för någon längre stund i taget kunde tillgodogöra mig hans kunskap eller funderingar om det ena eller det andra bladet, men min känsla av värdet hos den nationalskatt jag under ett par år haft det närmaste ansvaret för vidgades i avsevärd grad. När jag sedan lämnade Kungl. biblioteket och inte längre hade teckningarna omedelbart till hands, blev min otålighet att se dem i tryck så mycket större. Utan överdrift kunde jag säga att jag visste vad de var värda, både för vårt land i dess helhet och för mig personligen.

*

Utgivandet av band 1 som innehåller teckningarna över Stockholm möjliggjordes genom bidrag från Kungafonden, Humanistiska forskningsrådet, Nordiska museet, Samfundet St Erik och chefer-

3. Vattenfallen vid Mölndal. Teckning av Erik Dahlberg till *Svecia antiqua*.

na för Nordisk Rotogravyr, Gösta och Bengt Söderstam. Även den andra volymen bekostades med hjälp från Forskningsrådet, Nordiska museet och direktörerna Söderstam vars företag också tryckte de två nu nämnda delarna. Tredje och sista banden har framställts hos AB Nordisk Rotogravyr och P. A. Norstedt & Söner i förening, fortfarande med ekonomiskt bistånd från Kungafonden, Forskningsrådet och Nordiska museet. Redaktör för del 1 och 2 var Sigurd Wallin ensam samt efter Wallins bortgång Erik Andrén, varvid dock bör ihågkommas att Sigurd Wallin innan sin död i detalj hunnit med det mesta av förarbetena till tredje delen samt även planerat utgivningen av volym 4.

Texterna har författats av Erik Andrén, Göran Axel-Nilsson Manne Höfrén, Nils Sundquist, Sigurd Wallin och Harald Wideen. Till alla dem som sålunda på ett eller annat sätt medverkat till Teckningarna till *Svecia antiqua*s utgivning känner man ett behov av att rikta ett mer än vanligt varmt tack. Personligen har jag svårt att se hur arbetet skulle ha kunnat utföras sakkunnigare än som skett. Självfallet går ens tacksamhet och beundran i första hand till Sigurd Wallin, men det ligger i öppen dag vilken nödvändig och utomordentlig medverkan som lämnats av bokframställare på olika stadier och av arkeologer och hi-

storiker. Mycket glädjande är att volymerna kunnat ges det hanterliga format som de fått utan att bildernas tydlighet därför behövt eftersättas. Jag har i mina tidigare recensioner understrukt hur praktiskt taget ingen detalj som förtjänar särskild uppmärksamhet lämnats obeaktad utan i stället förstörats och gjorts till en självständig bild. Trycket är av god och jämn kvalitet, pappret det för ändamålet idealiska. Vid bildkatalogernas utförlighet har jag uppehållit mig särskilt i min anmälan av tredje volymen. Sammanfattningsvis bör alltså konstateras, att de ekonomiska bidragsgivarna till reproduktionsverket varken kan ha anslagit medel till ett värdigare företag eller ha sett dessa medel förvaltade på ett bättre sätt.

När *Svecia antiqua* et hodierna efter många motigheter äntligen, 1715, var färdigställt, hade Erik Dahlberg själv varit död i mer än tio år. Flera av de från början stort upplagda planerna hade fått överges eller kunnat fullföljas först efter stora kompromisser. Som nämnt blev av den beledsagande historiska skildringen av Sverige ingenting. Vidare är Skåne och Dalsland inte alls representerade, t. o. m. i det bevarade teckningsmaterialet saknas bilder från dessa landskap.

Det kan m. a. o. tänkas att upphovsmannen själv skulle ha betraktat *Svecia* med blandade känslor. I varje fall tycks han redan 1695, av ett

då författat men aldrig publicerat förord, haft klart för sig sitt verks brister. Ett stycke av förordet återges i den sist utkomna teckningsvolymen. På ett ställe heter det att "om icke alt så snör rätt är repraesenterat, uthan (verket) som ett träå bår mogen och omoghen Frucht", så bör den välvillige "lectorn" ursäktat detta och låta Dahlbergs "gode intention betäckja dhe fauter som kunna finnas, eftersom man icke altijdh hafwer hafft sigh af Architectonische proportioner eller Ichnographische delineationer wid handen, uthan man sigh af ögnemåttet måst betiena". Hans enda ambition, förklarar Dahlberg, har varit att tjäna sitt "aldrakäraste Fäderneslandh och contentera dhe curiose fremmande sampt igenom desse (sina) footspår lämbna (sina) egne landzmänn anledning, att låta förmedelst andre noblare och fullkombligare Wårck det förbättra" som

hans egen "swaga hand i detta måhl icke kunnat tilwåga bringa".

Utän tvivel lider Sveciaverket av många ofullkomligheter och tål knappast en jämförelse med de bästa av samma sorts arbeten som vid tiden i fråga såg dagen på kontinenten. Däremot har vi i teckningarna ett material, som givetvis även det långt ifrån är fullkomligt, men som genom sina lägre anspråk och genomgående mer nationella prägel är mer värt än kopparsticken. Att dessa förarbeten kunnat bevaras i så stort antal till våra dagar är ett faktum att glädjas åt. Föga beklagar vi här bristande "snör rätt" "representation" eller att tecknarna ofta bara måst lita till ögonmåttet. Tvärtom, om Svecia bara levt kvar i form av geometriskt stela gravyrer, skulle Erik Dahlbergs namn inte ha varit den realitet för oss som det i dag är.

GÖRAN LINDAHL: *Magnus Gabriel De la Gardie, hans gods och hans folk*. Sveriges arkitekturmuseum. Stockholm 1968. 88 s., ill.

Munnichhoven har gett oss bilden av Magnus Gabriel De la Gardie. Porträttet finns på Borrestad i Skåne. I en dräkt av svart sammet och guld, med uppslitsade ärmor och nerhasade stövelkragar träder han emot oss vid sin kungliga gemåls sida. Maktmedveten och smått löjlig i all sin slösande prakt. I parkmiljön omkring dem båda växer rosor och aklejer, som bår på bildens egentliga innebörd. Den representerar en hovkultur med pretiösa ideal och kontinental ambitioner och har fått sin adekvata tolkning i Karl Erik Stenebergs Kristinatidens måleri.

Göran Lindahl har valt att skildra De la Gardie som han framträder *efter* Kristinas abdikation. Gesterna är fortfarande yviga och maktspråket väl uttalat, men tonen har blivit en annan. Hans omsorger gäller nu inte längre den bedrägliga hovlyckan utan egna handfasta ting som åkrar, ångar, träd och humlegårdar, mjöl- och sågkvarnar, och alla dem som behövs för godsens produktion och förbättring alltifrån ladugårdsfogdar och dikare till hovjunkare och salsknektar, som sköter vardagslivets mera solenna detaljer. Allt som allt satsar De la Gardie en styrka på omkring ettusen personer.

De inkomster som bår upp De la Gardies lyxkonsumtion — hans hovhållning, byggande och inredande, inköpen av kläder och böcker — kom från en väldig gods massa. Som huvudkvarter fungerade "Stora huset" i Stockholm, det av fadern ärvda Makalös. Andra viktiga enheter var friherreskapet Ekholmen och grevskapet Läckö, samt Kågleholm, som ursprungligen varit moderns livgeding. Godsen låg vitt spridda. De la Gardies privata domäner inom det svenska Östersjöväldet räckte från Magnusberg i Västergötland till Pernau i Balticum. Med denna utbredning blev transportererna självfallet en viktig sammanhållande faktor, och Göran Lindahl redogör samvetsgrant både för sjö- och landvägar, fartyg och fordon, och för de personalstater som höll kommunikationerna igång. Själv färdades De la Gardie i fyrehjulig kare. Den tog sig fram, men takten var mycket maklig. När danskarna i juni 1677 föll in i Västergötland och befälhavaren De la Gardie "störtade" till krigsskådeplatsen kom han fyra veckor för sent.

Det är betecknande för Göran Lindahls inställning att han på ett ställe gör även byggandet till ett transportproblem. När materialet är anskaffat och framkört är den svårare delen av arbetet avklarad. Sedan vidtar de operationer som vanligen har utgjort huvudämnet i konst- och arkitekturhistoriska framställningar. Men de får ingen framskjuten plats i Göran Lindahls aktuella text. Han försöker istället ge dem rätta proportioner genom att se

dem i sitt stora sammanhang. Och i De la Gardies enorma personalstater var arkitekterna, målarna och stuckatörerna bara namn bland andra, vare sig de nu hette Tessin, Vallari eller Carove.

Den ende som ges företräde före någon annan är Magnus Gabriel De la Gardie själv. Det är ett porträtt i helfigur, men inte i Munnichhovens art utan snarare i Arcimboldos, med höllas till hår, humle i mustaschen och en rustning som glittrar av fiskfjäll och vatten från mörka kvarnrännor. I denna sammanställning förekommer också ett par handböcker i emblematik och arkitektur: med dessa ämnen sysslade De la Gardie på ett rätt valhänt men personligt sätt.

I De la Gardies händer låg avgörandet om folkets rätta inkvartering, och efter ett ålderdomligt franskt mönster ordnade han den yttre miljön kring sig och sin familj. Han planerade. Han spelade med rumsenheter som med dominobrickor efter ett system som han lärt av Ducerceau. I Makalös flyttades familjens bostadsvåning en trappa upp, på Läckö och Karlberg iordningställdes nya stora rumssviter för greven och hans folk. Med den betoning av De la Gardies personliga insats och av funktionella rumsliga sammanhangen som författaren här gör, kantraras också den gängse uppfattningen om arkitektens roll i byggandet. Den är inte på något som helst sätt avgörande. Han bara fullföljer och accentuerar byggherrens intentioner. Ett exempel på detta är ombyggnaden av Karlberg, De la Gardies störst upplagda företag. Ändå hade den arkitekt han här anlitade ett berömt namn, Jean De la Vallée.

Ett starkt personligt inslag utgör de egna emblemen och påskrifterna i De la Gardies inredningar. Även här arbetar han ålderdomligt, med begrepp och symbolvärden som mera hör 1500-talet till, och inte heller i detta fall är det konstnärliga momentet avgörande. Här ligger huvudintresset på budskapets art. — Den egna platsen på greveläktaren i Läckö slottskapell lät De la Gardie utmärka med ett lejon med kors och devisen CONFORTABOR, samt ett par rader ur Ordspråksboken som liknar den rättfärdige, d. v. s. De la Gardie själv, vid ett ungt lejon. Av emblemen att döma tvivlade De la Gardie aldrig på sin egen roll. Han visste också sina underlydandes plats. För honom var världen hierarkisk och fast murad. De män han hade i sin tjänst uppmontrades visserligen att förkovra sig, men för att öka produktionen och inte för personliga vinsters skull. Som en kon-

kret symbol för De la Gardies egen plats i tidens samhälle fungerade Läckö. Till denna egendom var grevevärdigheten knuten, och huvudbyggnaden, det befästa slottet på sin holme, demonstrerade mycket påtagligt den integritet och makt som ägaren besatt.

Men det knakade i hierarkin. De la Gardie representerade ett livsmönster på väg mot undergång. Utan att egentligen förstå innebörden av förändringen fick han se hur ansvaret för utvecklingen gick honom ur händerna. Själva basen för lyxkonsumtionen rycktes undan.

När jag läst Göran Lindahls framställning till slut, har jag en stark känsla av att den har en vidare tillämpning än vad titeln säger. Är den helt enkelt en allegori över vårt eget samhälle och dess förändringar, de som sker och de som är på väg?

Sten Ake Nilsson

HERMANN BAUSINGER & WOLFGANG BRÜCKNER (utg.): *Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkswissenschaftliches Problem*. Erich Schmidt Verlag, Berlin 1969. 188 s., ill.

Tradition är ett så gängse ord att utläggningar inte behövs för att förklara vad därmed åsyftas. Att inskränka ordets användning till det avsiktliga behållandet av äldre och väsentliga företeelser såsom nyligen föreslagits i en tysk fackdiskussion (W. Hävernicks i Zeitschrift f. Volkskunde 1968, s. 22 ff) saknar förutsättning i nordiskt språkbruk. Viktigt är dock att ställa frågorna hur, när och var tradition fungerar, men då har man också att gå till en överväldigande litteratur för deras besvarande. Strängt taget kan varje undersökning av en kulturföreteelse i mer eller mindre grad ge bidrag till hithörande problem.

Redan vid sekelskiftet framhöll Eduard Hoffmann-Krayer, att även i den högre kulturen fanns företeelser som starkt traditionsbundna. Och en traditionsinsamlade institution som Nordiska museet har bedrivit sin verksamhet inom alla samhällsklasser från zigenarlägret till kungliga slottet. Hoffmann-Krayers angivande av "vulgus in populo" (alltså ej nationen utan folket) som traditionsforskningens objekt var en inre karakteristik. Men genom sin tidigare starkt nu-

merära dominans och genom att traditionsbundenheten gjort sig gällande inom livsföringens alla områden är det bondebefolkningen och till den hörande grupper som tidigare i främsta hand kommit att motsvara detta "vulgus" och varit föremål för den etnologiska forskningens intresse. Men problemställningarna har efter hand också kritiskt vidgats till att bl. a. omfatta hur och varför olika traditioner fortlever eller dör. Väsentliga bidrag till denna diskussion lämnas i det ovan anförda arbetet. Det har utgivits till den bayerske folklivsforskaren Hans Mosers 65-årsdag som en hyllning åt vad denne betytt för att visa "traditionsforskningen en väg från ideologiska spekulationer till historisk-metodisk exakthet."

Hur invecklad frågan är om kontinuiteten, om traditionernas fortlevnad får en blyxtbelysning redan i rubriken på Hermann Bausingers inledande uppsats: Zur Algebra der Kontinuität. Rubriken innebär dock inte att frågan om kontinuitet kan besvaras med någon matematisk exakthet, den vill endast fästa uppmärksamheten på de många faktorer det måste tas hänsyn till om man vill fastslå att en sak fortlevat med oavbruten tradition. Hur överensstämmande med varandra är i formen de företeelser man vill sammanställa? Är orten, de agerande och funktionen desamma? Redan dessa fyra frågor ger genom sitt positiva eller negativa besvarande 16 olika kombinationer.

I anslutning till Hans Mosers forskning tar Bausinger som ett exempel figurer och dräkter i Rhenområdets fastlagsupptåg. För dessa har tidigare antagits antingen germanskt arv eller ett sammanhang med antikens Mimospel. Antagligen går traditionen vid Rhen dock ej längre tillbaka än till de italienska Commedie dell'arte. Men ej ens på italiensk mark behöver föreliggande någon kontinuitet, menar Bausinger. Med renässansen kan ha följt en medveten renässans också av de antika spelen.

Bausinger försöker konkretisera sin 16-kombinationstabell med en rad egna exempel. Ett må här parallelliseras till svenska förhållanden: En skånsk skolklass går från gård till gård valborgsmässoafton och sjunger den gamla majvisan för att tigga pengar till en skolresa. Skall man här tala om kontinuitet? Sak och rum är ovedersägligen desamma. Men hur skall funktion och deltagare karakteriseras? Om liv och teori i Bausingers exempel och tabell ej alltid passar ihop

är egentligen likgiltigt. Tabellen ger en bild av möjligheterna, men den kan aldrig ge räkneexempel. Kvarstående eller bortfall får för varje gång subjektivt värderas. Vartill också kommer frågan om den tidsperiod som skall överbryggas. Tradition och kontinuitet måste skärskådas i varje enskilt fall. Ätminstone än så länge blir teorier om dem oskarpa.

I sin uppsats Das Kontinuitätsproblem bei der Erforschung der Volksprosa ger Lutz Röhrich en systematiserad översikt av olika faktorer som inverkat på traditionernas upplösning resp. fortlevnad. Han fastslår, att kontinuitet aldrig innebär oföränderlighet. Det gäller här folkdiktningen. I förordet till ett arbete 1942 (Bygd och yttervärld) skrev undertecknad om folkkulturen i gemen, att den inte var någon forntidskultur utan "ständigt varit utsatt för påverkningar utifrån med därav följande förändringar". Av nordiska etnologer var detta vid denna tid en sedan länge tillämpad uppfattning. I Tyskland låg det annorlunda till. Kontinuitet innebar här länge det germanska arvets kvarlevande. Och uppfattningen att folkkulturen var en fornkultur blev särskilt omhuldad under nazisttiden. Detta har förvisso bidragit — som också Kurt Ranke antyder i sin uppsats Orale und literale Kontinuität — till dagens kritiska inställning ifråga om traditionernas livslängd. Men Ranke varnar för överdrifter åt andra hållet. Det finns sägner och sagor som fortlevt enbart genom muntlig tradition och vars höga ålder bestyrkts av fornfynd och tidiga uppteckningar. Han medger dock samtidigt, att han nu tillräknar den skrivna traditionen större betydelse än vad han tidigare varit benägen att göra. Det kan tilläggas att skrifttraditionens påverkan naturligtvis inte varit begränsad endast till dem som är läs- och skrivkunniga utan har genom återberättande förts vidare.

Men för alla områden gäller att generalisering lätt blir missvisande. Det var felaktigt, hävdar Wolfgang Jacobeit i sitt bidrag, att som man tidigare gjort, av bondekulturens allmänna konservatism föra fram påståendet, att bönderna medvetet motarbetat moderniseringen av sitt jordbruk. Vad som tett sig som efterblivenhet kan haft sina rationella orsaker av social, ekonomisk och teknisk art. Även i det fallet blir dock generaliseringar oriktiga, men Jacobeits exempel kan lätt utbytas mot motsvarande svenska. Forntidsmässiga årdar behölls länge såsom de lämpligaste

på stenig eller sandig jord. Dröjsmålet med jordbruksförbättringarna efter laga skiftet hade mången gång sin fulla orsak i att de ekonomiska resurserna var uttömda. Hoveri och dagsverksskyldighet hindrade på andra håll omsorgen om det egna jordbruket.

För att veta vilka allmänna slutsatser som är möjliga är det därför av vikt att undersöka vad slags kontinuitet det är fråga om i olika fall. Med rätta förordar Günter Wiegelmann i sin uppsats *Kontinuität und Konstanz in der Volksnahrung* en skillnad i terminologin mellan dessa båda ord: *kontinuitet* för sådana företeelser som kvarlevat trots alla nya alternativ, *konstans* där bevarandet är naturligt och rationellt. Konstans: havregröt har ätits såväl i forntid som i nutid inom områden där havreodling varit allmän. Kontinuitet: skillnaden mellan starkt kryddad mat i nordvästra Tyskland och mild kryddad mat söderut.

I korthet har här omnämnts de väsentligaste av det dussin uppsatser som ingår i *Kontinuität*? Avslutningsvis skall endast en hänvisning göras till de kloka ord Josef Dünninger i sitt bidrag *Tradition und Geschichte* har att säga om ett alltför kortsiktigt bedömande av äldre forskningsinsatser inom ämnet. Han varnar också för att alltför snabbt och beskäftigt införliva slagord ur de sociologiska modebegreppen med den egna terminologin och därigenom försvåra eller avskära kontakten mellan äldre och yngre forskning. Etnologin — det gäller den allmänna såväl som den europeiska — har ofta haft svårt att erkänna kontinuiteten inom det egna ämnet.

Sigfrid Svensson

KONRAD STRAUSS: *Keramik in Alt-Livland (Estland-Lettland). Die Geschichte der Töpferzunft vom Mittelalter bis zur Neuzeit und die Kunsttöpfereien in Alt-Livland*. Basel 1969. 272 s., ill.

Ovanstående arbete utgör ett betydande tillägg till en forskningsinsats rörande keramik och kakel, som författaren ägnat sig åt under nära 50 år. Medelst ständiga resor och en outröttlig korrespondens med större och mindre museer i Europa har Konrad Strauss skaffat sig en allomfattande kännedom om det material han beskriver.

Hans konsthistoriska skolning har gjort, att han mera ägnat sig åt att utreda stillförhållanden, skolor och enskilda mästare än att syssla med historiskt-sociala betingelser för hantverkets existens. Föreliggande arbete tar dock i stor utsträckning upp även dessa senare aspekter. Denna gång behandlas de baltiska staternas keramik, som av skilda orsaker varit relativt okänd för svensk läsekrets. Med tanke på att det alltifrån medeltiden och inte minst under tiden för det konstnärliga renässanskaklets uppdykande i Sverige föreligger ett nära samband mellan Sverige och dessa områden känns verket väsentligt. Källmaterialet till boken har studerats under krigsåren i Balticum, i samlingarna framför allt i Riga och Reval, Narva och Dorpat. I strävan att avhjälpa bristen på ett sammanhängande verk över keramikkonsten i Alt-Livland har författaren även sammanställt en fyllig bibliografi (tyvärr fylld av felstavningar på icke-tysk litteratur).

Den första delen av boken, som behandlar keramikhantverkets historia från medeltiden till nyare tid motsvarar innehållsmässigt inte helt den pretentiösa titeln. Framställningsmetoderna presenteras kortfattat. Man finner dock en del intressanta notiser om glasyrteknik och tillverkning av bladkakel. Förtjänstfulla är författarens försök att sätta de i Alt-Livland förekommande keramiktyperna i samband med slavisk, tysk och beträffande nyare tid även svensk keramik. Man skulle önskat att han fördjupat sig mera häri.

Från utgrävningar i Alt-Stadt i Riga föreligger ett rikt keramiskt material, som Strauss tar upp och försöker historiskt inordna. Tyvärr har man inte möjlighet att kontrollera hans dateringar, stratigrafiskt eller på annat sätt. Framför allt är han intresserad av att försöka precisera det tyska inflytandet alltifrån 1200-talet och framåt, dels som det föreligger i lokalt tillverkade produkter men även som importföremål. Man ställer sig dock tveksam till vissa bestämningar. När han t. ex. menar, att den högmedeltida blyglaserade keramiken med "fiskbensmönster" och "blad-fjäll" skulle vara en västtysk influens, kan man inte helt dela hans uppfattning. Förebilderna eller kanske snarare exportområdet för detta gods torde snarare vara att finna i Flandern. Bortsett från detta och några andra liknande dubier, som man hyser, bildar utredningen av keramikkonsten i Riga ett stort och väsentligt avsnitt i boken.

Strauss har genomgående gjort stora ansträng-

ningar för att ge en allsidig bild av stadshantverkets uppkomst och skråväsendets utveckling. Förhållandena fram till vår tid skildras såväl i avsnittet om Riga som i utredningarna av keramik i Kurland (Mitau, Goldingen, Libau, Bauske, Doblen, Tuckum), i Estland (Pernau och Fellin, Reval, Dorpat och Narva) samt i Livland (Schloss Kalzenau och Trikatan, Wolmar och Wenden). Beskrivningen från samtliga platser har långa kompletterande listor över de till namnet kända hantverkarna och gesällerna.

Ett textmässigt mindre avsnitt behandlar allmogekeramik i Alt-Livland. Han bestrider här, den f. ö. nu föråldrade uppfattningen, att denna keramikkonst skulle vara "gesunkenes Kulturgut" och framhåller dess självständighet, något som också det rika bildmaterialet ger belägg för.

De bästa avsnitten i boken är de där Strauss koncentrerar sig på att enbart behandla kakel. Den tidigaste typen, skålkakel, förekommer i Alt-Livland redan under 12- och 1300-talet och har uppenbarligen införts genom tyska ordensriddare för deras borgar i Livland. Utvecklingen har därefter följt samma linjer som i Tyskland och även i Sverige, med ett kraftigt uppsving på 1500-talet. Kakelkonstens utveckling under 1700-talet i anslutning till bl. a. slottsbyggeri har ingående beskrivits och författaren har kunna få fram olika verkstäder för tillverkning. Även om det gör framställningen något splittrad, är det en välgörande tendens, att Strauss ständigt strävar efter att sätta krukmakeri och ugnskakelframställning i relation till vad som händer inom tegelarkitekturen, vad gäller bränning, glasyrteknik etc.

Ett sammanfattande avsnitt behandlar renässanskakelugnens utveckling i Livland. Med ledning av bevarade fragment från slott, rådhus och borgarhus beskriver Strauss kakelugnens uppbyggnad och hur renässansformerna från arkitekturen överförs på kaklet. Beträffande motivkretsar förefinns ett intressant konstaterande, nämligen att under 1500-talet de religiösa framställningarna träder tillbaka och ersätts av mytologiska och allegoriska motiv, vapen, blad- och rankverk.

Efter 1600-talets början — de svensk-polska stridernas tid — då de flesta städerna kom under svenskt välde, utvecklades en rik byggnadsverksamhet under vilken det tyska inflytandet dock blir förhärskande. Det längsta avsnittet här beskriver de blå-vita kakelugnarna från 1600- och framför allt 1700-talet med influenser från Hol-

land samt de vita 1800-talsugnarna. En stor grupp blåmålade fajansugnar i Zarskoje Sselo (Puschkin) vid Leningrad — uppfört 1750—55 — som tidigare ansetts vara holländska lyckas författaren visa ha stark släktskap med i borgarhus i Narva talrikt förekommande ugnar, vilka bör ha tillverkats i inhemska verkstäder. En kort antydning om ryska kakelugnar och en beskrivning av Revalfabriken Ficks fajanser från 1700-talets andra hälft avslutar boken.

Det rör sig, som framgått, om en diger bok, som omspanner en tid av ca 1000 år, med huvudvikten lagd på tiden efter 1600 och särskilt på 1700-talet. Den innehåller många intressanta och nya aspekter, som dock tyvärr nästan drunknar i en flod av information. Något besvärande är författarens genuint tyska vinkling av ett balistiskt kulturelement. Hans egen formulering av syftet: "Die Schönheit der alten Handwerkskunst, insbesondere der Keramik, in den ehemaligen Ostseeprovinzen, die Kraft der handwerklichen Leistungen, die seit dem Mittelalter hier erbracht wurde, sollen in das Blickfeld einer grösseren Leserschaft gerückt werden und uns zeigen, was deutsche Handwerker, auch ausserhalb des Mutterlandes, in früheren Jahrhunderten an Kunst zu schaffen imstande waren" ger en uppfattning om bokens anda.

Karin Andersson

A. S. HVIDBERGSKÅR: *Kvaksalvere og folkemedisin på Agder*. Småskrifter utg. av Kristiansand Museum, nr 4. Kristiansand 1968. 87 s., ill.

En systematisk och grundlig kartläggning av lokal folkmedicin i hela Norge är önskvärd menar Hvidbergskår, och det gäller väl inte bara Norge. Material bör samlas in medan en del fortfarande är levande. Ovannämnda avhandling är hans bidrag till en sådan kartläggning och den behandlar Öst- och Västagder. Den är baserad på material från arkiv och bibliotek samt uppgifter som förf. själv samlat in genom intervjuer på orten främst med äldre personer. Han syftar till en bättre förståelse för den traditionella folkmedicinens betydelse för folkhälsan och vill utreda orsakerna till dess starka position trots den officiella medicinens frammarsch.

Skriften är för sitt lilla format mycket innehållsrik och ger många värdefulla bidrag till våra kunskaper om folklig läkekonst. Dess lokala inriktning bidrar till att ge en mera levande bild av folkmedicinska förhållanden.

Materialet har delats upp i två avdelningar. Den första, Folkemedisinen på Agder, innehåller en systematisk redogörelse för de rationella och irrationella botemedel och -metoder som där använts av både naturläkare och folk i allmänhet. Som förf. senare säger var folkmedicinens metoder inte alltid grundade på "sunn sans og kritisk vurdering", men han påpekar att inte heller den vetenskapliga läkekonsten stod särskilt högt förr. Även läkare använde sig under 1800-talet av t. ex. åderlåtning och koppning i mycket stor utsträckning. Å andra sidan, menar han, fanns det åtskilliga verksamma metoder inom folkmedicinerna som skolmedicinen skulle ha haft nytta av att känna till. Förf. påpekar att det ännu inte är för sent att göra en farmakologisk undersökning av gamla salvor och mediciner enligt recept som finns bevarade.

Den andra avdelningen, Kvakalverer på Agder, innehåller monografier över 10 av de mest framstående naturläkarna i området, födda mellan 1775 och 1898. De har behandlats särskilt med tanke på förhållandet till befolkningen och det samtida offentliga hälsoväsendet samt, som ovan sagts, deras betydelse för folkhälsan. Det säger sig självt att en liten skrift som denna inte kan vara uttömmande, men jag vill ändå nämna att man kanske får en ofullständig bild av dessa naturläkare. Förf. nämner faktiskt i inledning och avslutning övertro, övernaturliga makter och mystifierade metoder i samband med naturläkare i allmänhet, men i de konkreta fallen förekommer ganska få sådana uppgifter. Jag har svårt att tro att just deras metoder och folks uppfattning om dem skulle innehålla så

lite av övertro etc. som monografierna ger intryck av. Förf. har väl hållit sig till vad de verkligen förmodade, de områden där de kunde hävda sig vid en jämförelse med samtida läkare och som har störst betydelse för en rättvis bedömning av deras insatser för folkhälsan. Det finns dock skäl att betona den stora roll det mystiska och tron på övernaturliga egenskaper och händelser spelat i samband med folkmedicinens utövare och vad detta betytt för befolkningens förhållande till dem, tilltron till dem, läkares och myndigheters misstro mot dem o. s. v.

Att kvacksalvarna haft en viktig funktion att fylla anser förf. vara helt tydligt, bl. a. med hänsyn till hur få läkare det fanns förr (1830 endast 123 läkare i hela Norge). Han menar att folkmedicin och kvacksalvare fyllt ett medicinskt "vacuum" i landet ända fram till vårt århundrade. De hade ofta betydande medicinska kunskaper, delvis inhämtade genom medicinsk litteratur. De skildras som hjälpsamma personligheter, med orätt motarbetade av myndigheterna. Det fanns en stark opinion för dem bland folket, som med tiden resulterade i ändringar av kvacksalverilagen till förmån för dem. De tog ingen betalning, mer än frivilliga gåvor, och var således ett billigare alternativ till läkare.

Kvacksalvarnas fortsatta starka position även sedan sjukhusväsendet byggts ut och antalet läkare ökat, menar förf. bero på att de var stora personligheter som mötte sina patienter på det rätta psykologiska planet. Det är väl här också av stor betydelse vilka sjukdomar sentida kvacksalvare behandlat, och behandlar, samt hur mycket hjälp den vetenskapliga medicinen kunnat ge för just dessa sjukdomar.

Elisabeth Lundin

KORTA BOKNOTISER

IVAR SCHNELL: *Wäg-Wisare genom Södermanland*. En studiehandledning i hembygds-kunskap. Södermanlands hembygds- och museiförbund. Nyköping 1970. 128 s., ill.

Landsantikvarien Ivar Schnell i Nyköping, numera emeritus, har som få av hans kolleger lyckats popularisera sitt läns kulturhistoria, vilket skett på mångahanda sätt. Icke minst känd är han som författare till historiska skådespel med anknytning till Nyköpingshus, i vilka han själv vanligtvis spelat huvudrollen. Till facket är han arkeolog, men besitter en rik fond av kunskaper om svensk kulturhistoria och sörmländsk i synnerhet.

Han har nu senast framträtt som författare till en "vägvisare" genom Södermanland, en bok i behändigt pocketformat med undertiteln *En studiehandledning i hembygds-kunskap*. Omslagsbilden med Södermanlands svarta grip är densamma som 1763 användes för samma ändamål till en "Wäg-Wisare genom Södermanland". Boken är som undertiteln anger icke en turistisk resehandbok i vanlig mening utan en handledning under en resa genom årtusendena. Råg brukar vanligtvis icke anmäla populärvetenskapliga skrifter, men att så nu undantagsvis sker beror på att Ivar Schnells bok obestridligt innehåller stora förtjänster som instrument i folkbildningsarbetet och utgör ett föredöme för kulturhistoriska landskaps- eller länsbeskrivningar i komprimerad form.

Bildmaterialet utgöres genomgående av äldre och yngre teckningar som på ett instruktivt sätt understödjer den löpande texten. Innehållsförteckningen anger tio kapitel, vart och ett avslutat med en sida studierådgivning. Deltagarna i en studie-cirkel, som vill fördjupa sina kunskaper i något visst ämne som behandlats får anvisningar på lätt-tillgänglig litteratur. Kapitelrubrikerna anger spännvidden i framställningen: geologi, forntiden,

kyrkorna, bondgårdarna och jordbruket, herremans-gårdarna, städerna, kommunikationerna, industri-landet. Allt inramas av kapitlen Sörmländskt och Sörmlänningarna.

ML

HELGE KLINT: *Militärhistorie*. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. København 1970. 109 s.

I samband med en introduktionskurs i militärhistoria vid Historisk Institut, Köpenhamns Universitet, framkom tanken att utvidga innehållet i kursen och utge det i bokform. Resultatet föreligger nu i en innehållsrik liten bok.

En stor del av densamma ägnas åt en fylld översikt av den internationella militärlitteraturens klassiker och spänner över en stor tidsrymd — från den kinesiske härföraren Sun Tzu omkr. 500 f. Kr. till den franske generalen André Beaufre, en av samtiden, inte minst i Sverige, mest uppmärksammade strateger.

Det kanske värdefullaste inslaget i boken utgöres av en inträngande presentation av dansk militärhistoria och danska militärhistoriker fram till dags dato. Icke minst för den icke danske läsaren är detta och det avslutande kapitlet — en kort introduktion till danska arkiv, bibliotek och museer — av stort värde. Författaren redogör också för det internationella samarbetet på den militärhistoriska forskningens område, det nordiska samarbetet får stort utrymme. Här saknar man kanske en behandling av vissa länder med omfattande forskning på området t. ex. England. En summarisk bibliografisk översikt av den nordiska litteraturen på området ingår också i boken.

B. O. N.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Unnarydsborna. Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början* av Nils-Arvid Bringéus. 34:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* av Brita Egardt 40:—
- Väderkvarnar och vattenmøllor* av Sven B. Ek 45:—
- Kalmar. Karolinska borgarhus i sten* av Manne Hofrén 44:—
- Nordsvenska studier och essayer* av Manne Hofrén 30:—
- Herdar och husdjur* av Mátyás Szabó 34:—
- Studier i svenskt repslugeri* av Allan Nilson 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström 7:—
- Brukherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow 45:—
- Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 48:—
- Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94* av Anders Fahlbeck . . 35:—
- Ernst och Mimmi* av Per Wästberg 38:—
- Skogslapparna* av Ernst Manker . . 120:—
- Die Geschichte des schwedischen Pfluges* av Ragnar Jirlow 38:—
- Lapparnas heliga ställen* av Ernst Manker 100:—
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska* av Mats Rehnberg 7:—
- Smycken i svensk ägo* 24:—
- Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse* av Rut Liedgren 15:—
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk 34:—
- Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall 40:—
- Alberget och Oakhill på Djurgården* av Martin Olsson 62:—
- Folkets hus Gersheden* av Rut Liedgren 10:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg 48:—
- Gubbyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Biörnstad. . . . 20:—
- Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* av Filip Hultblad 60:—, inb. 75:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torselius tapetmålARBOK* redigerad av Sigurd Wallin 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg 9:—

Nya böcker från Nordiska museet

KALMAR. KAROLINSKA BORGARHUS I STEN.

av Manne Hofrén.

Pris inkl. moms 51: 75

ALBERGET OCH OAKHILL PÅ DJURGÅRDEN

av Martin Olsson

Pris inkl. moms 72: 95

I bokhandeln eller direkt från Nordiska museet.

Målade kistor och skåp

av Anne Marie Franzén. Ca 50: —

Målade kistor och skåp är en sakkunnig skildring av det folkliga möbelmåleriet i Skåne under 1700- och 1800-talen.

Det europeiska möbelmåleriet behandlas i en inledande översikt innan antikvarie Franzén fördjupar sig i det skånska.

Målade kistor och skåp är en vacker bok, generöst illustrerad i färg och svart-vitt.

Bokförlaget Corona • Lund